

॥ श्रीः ॥

श्री लक्ष्मीहयग्रीवायनमः
श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यगुरुभ्यो नमः

शान्तिपाठः

ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि ॥
वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रान संदधाम्यृतं
वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि ॥ तन्मामवतु तद्वक्तारमवत्ववतु मामवतु
वक्तारमवतु वक्तारम् ॥

॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ श्रीमन्महैतरेयोपनिषत् ॥

॥ ऐतरेयारण्यके द्वितीयारण्यके प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ हरिः ॐ ॥ एष पन्था एतत्कर्मैतद्ब्रह्मैतत्सत्यं तस्मान्न प्रमाद्येतन्नातीयान्न
ह्यत्यायन्पूर्वे येऽत्यायंस्ते परा बभूवुस्तदुक्तमृषिणा

प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुन्याऽन्या अर्कमभितो विविश्रे ।
बृहद्ध तस्थौ भुवनेष्वन्तः पवमानो हरित आ विवेशेति ॥

प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुरिति या वै ता इमाः प्रजास्तिस्रो अत्यायमायंस्तानीमानि
वयांसि वङ्गावगधाश्चैरपादाः न्यऽन्या अर्कमभितो विविश्रे इति ता इमाः
प्रजा अर्कमभितो निविष्टा इममेवाग्निं बृहद्ध तस्थौ भुवनेष्वन्तरित्यद
उअ एव बृहद्धुवनेष्वन्तरसावादित्यः पवमानो हरित आ विवेशेति वायुरेव
पवमानो दिशो हरित आविष्टः ॥ २.१.१ ॥

॥ अथ श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

॥ श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्यम् ॥

नारायणं निखिलपूर्णगुणैकदेहं
सर्वज्ञमच्युतमपेतसमस्तदोषम् ।
प्राणस्य सर्वचिदचित्परमेश्वरस्य
साक्षादधीश्वरमियां शरणं रमेशम् ॥

प्रादुर्बभूव भगवान्स्तपसैतरेया नारायणोऽब्जजसुतस्य विशालनाम्नः ।
तस्मिन्गतेऽध्वरमभूत्सुरविप्रसङ्गो निश्चेतनस्तदनु पद्मभवोऽमुमस्तौत् ।

तेन स्तुतः स भगवान् गिरिशेन्द्रमुख्यान् सर्वानबोधयदजेन सहैव तेऽथ ।
दासत्वमापुरत एव महत्सुराणां दासत्वतः स महिदास इति प्रसिद्धः ।

शृण्वत्सु तेषु भगवानवदद्रमायै दिव्यां श्रुतिं स परमोऽतिमुदैतरेयीम् ।
सा बह्वचैः प्रपठिता चतुराननास्याद्यस्यां रहस्यमुदितं परमं हि विष्णोः ।

“महाभूतिश्रुतिः सैषा महाभूतिर्यतो हरिः ।
विशेषेणात्र कथितः सर्वज्ञः शाश्वतः प्रभुः” ॥

— इति ऋक्संहितायाम् ।

एष एव सदा पन्था भगवान्पुरुषोत्तमः ।
 नित्यं स्वप्राप्तिहेतुत्वात्कर्तृत्वात्कर्म मातृतः ।
 ब्रह्मैष गुणपूर्णत्वात्सत्यं साधुस्वरूपतः ।
 क्वापि तं विस्मरेन्नैव त्यक्त्वा तं नेतरं व्रजेत् ।
 पूर्वं नैनं तत्यजुर्हि ब्रह्माद्यास्तेन संसृतेः ।
 मुक्ता श्रीश्च तदत्यागान्नित्यमुक्ता गुणाधिका ।
 विहायस्ययनात्प्रोक्ता वयांसीति पिशाचकाः ।
 वर्तितज्ञानतो वङ्गा नरास्तैरवनं सदा ।
 अन्नरूपैर्गुध्रवो हि वङ्गावगधनामकाः ।
 राक्षसा आसुरा ईरपादा इति समीरिताः ।
 धर्मो ज्ञानं च वैराग्यमैश्वर्यं चतुरात्मकः ।
 वायुर्देवोऽत्रासुराणामैश्वर्यं गुण एव हि ।
 ईरपादास्ततः प्रोक्तास्ते त्रयो विष्णुमत्यजन् ।
 पराभूतास्ततस्ते तु तमस्यन्धे निपातिताः ।
 देवाश्च ऋषयो मर्त्यसत्तमा इति च त्रयः ।
 आश्रिता विष्णुमेवैकं त्रिस्थानस्थितिमच्युतम् ।
 अग्निस्थमाश्रिता मर्त्या विष्णुमर्काभिधं परम् ।
 आ जनैरर्चितत्वात्स ह्यर्क इत्युच्यते हरिः ।
 अग्नौ कर्माणि कृत्वैव मानुषा मुक्तिभागिनः ।
 कर्मभिः शुद्धसत्त्वानां कर्मत्यागोऽपि नान्यथा ।
 आश्रिता सूर्यगं विष्णुमृषयो बृहदित्यसौ ।
 तेजसा बृहणादुक्तो विष्णुरादित्य इत्यपि ।
 आदनात्सर्ववस्तूनां स्वाध्यायेनामुमाश्रिताः ।
 मुच्यन्ते ऋषयो नित्यं नान्यथा तु कथञ्चन ।
 वायुस्थमाश्रिता देवाः पवमानाभिधं हरिम् ।
 संसारात्पावयित्वा यन्महानन्दे मिनोत्ययम् ।
 पवमानस्ततो विष्णुर्व्याप्तः सर्वासु दिक्षु च ।
 आश्रितो भगवान्सर्वैः सर्वत्रापि विशेषतः ।
 आश्रयात्पृथगुक्तोऽयं नित्यानन्दो रमापतिः ॥ १॥

उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदन्ति तदिदमेवोक्थमियमेव पृथिवीतो हीदं
 सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किञ्च तस्याग्निरर्कोऽन्नमशीतयोऽन्नेन
 हीदं सर्वमश्नुतेऽन्तरिक्षमेवोक्थमन्तरिक्षं वा अनु पतन्त्यन्तरिक्षमनु
 धावयन्ति तस्य वायुरर्कोऽन्नमशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुतेऽसावेव

द्यौरुक्थममुतः प्रदानद्धीदं सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किञ्च तस्यासावादित्यो
 अर्कोऽन्नमाशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं
 पुरुष एवोक्थमयमेव महान्प्रजापतिरहमुक्थमस्मीति विद्यात्तस्य
 मुखमेवोक्थं यथा पृथिवी तथा तस्य वागर्कोऽन्नमाशीतयोऽन्नेन
 हीदं सर्वमश्नुते नासिके एवोक्थं यथान्तरिक्षं तथा तस्य प्राणोऽर्को
 अन्नमाशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते तदेतद्ब्रध्नस्य विष्टपं
 यदेतन्नासिकायै विनतमिव ललाटमेवोक्थं यथा द्यौस्तथा तस्य
 चक्षुरर्कोऽन्नमाशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते समानमाशीतयोऽध्यात्मं
 चाधिदैवतं चान्नमेवान्नेन हीमानि सर्वाणि भूतानि समनन्ती३ अन्नेनेनं
 लोकं जयत्यन्नेनामुं तस्मात्समानमाशीतयोऽध्यात्मं चाधिदैवतं चान्नमेव
 तदिदमन्नमन्नादमियमेव पृथिवीतो हीदं सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किञ्च
 यद्ध किञ्चेदं प्रेता३इ तदसौ सर्वमस्ति यदु किञ्चातः प्रैर्ती३
 तदियं सर्वमस्ति सेयमित्याद्याऽत्र्यत्ता ह वा आद्यो भवति न तस्येशे यं
 नाद्याद्यद्वैतं नाद्युः ॥ २.१.२ ॥

उत्थापनादुक्थनामा स एव पृथिवीस्थितः ।
 प्रथितः पृथिवीनामा सोऽन्तरिक्षाभिधोऽन्नगः ।
 अन्तरीक्ष्यो यतो द्युस्थो द्युनामातिप्रकाशनात् ।
 अध्यात्मे च निविष्टोऽसौ पुरुषाख्यो जनार्दनः ।
 पुर्षु स्थितत्वात्स महान्प्रजानां पतिरेव च ।
 अहमुक्थमिति ह्येतां विद्यामनुभवत्यसौ ।
 पृथक्पृथक्च तस्याङ्गान्युक्थानि जगदीशितुः ।
 अग्निवातदिनेशानामुत्थानानि पृथक्पृथक् ।
 वदनं नासिका नेत्रमित्येतानि परात्मनः ।
 तृचाशीतिविभिन्नस्य शस्त्रस्यान्नत्वहेतुतः ।
 विष्णोस्तृचाशीतिवत्स्यात्प्रसिद्धान्नमिति स्फुटम् ।
 अन्नाभिमानिदेवश्च तृचाशीत्याश्च देवता ।
 सोम एव ततश्चान्नमशतीय इतीरितम् ।
 अदनाघ्राणदृष्ट्याख्यभोगत्रयविभागतः ।
 मुखनासाचक्षुषां तद्भोगमन्नं हरेः श्रुतम् ।
 अरणं गमनं यस्मादर्कः शीघ्रगतित्वतः ।
 श्येन एव तदाकारा चित्तिरर्कपदोदिता ।

सुपर्णप्रतिमा सा यत्तदारूढो जनार्दनः ।
 तस्मात्तस्यार्क इति सा प्रोच्यते वैदिकैः पदैः ।
 योऽसौ चितिगतो वीन्द्रः सोऽग्निवातरविष्वपि ।
 तथा वाक्प्राणचक्षुषु तस्मात्तेऽर्काः प्रकीर्तिताः ।
 तेषु स्थिते सुपर्णे च रूपभेदैः पृथक्पृथक् ।
 स्थितो विष्णुस्तदर्कास्ते तस्मादेव प्रकीर्तिताः ।
 व्यासत्वाज्जीवदेहेषु मुखे विष्णोर्मुखं स्मृतम् ।
 नासयोर्नासिका विष्णोरक्षणेरेव तदक्षिणी ।
 जीववाक्प्राणचक्षुषु तद्वागाद्यास्ततः स्थितः ।
 विष्णोर्वाग्भार्गवो रामो प्राणोऽस्य नरकेसरी ।
 चक्षुस्तु कपिलो विष्णुरग्न्यादीनां च कारणम् ।
 जीववागादिसंस्थं च सुपर्णमधिसंस्थिताः ।
 अविशेषोऽपि भगवान् पूर्णेश्वर्यस्वरूपतः ।
 अङ्गाङ्गित्वेनैक एव स्वानान्दानुभवे स्थितः ।
 स एव व्यूह चात्मानं पृथग्रूप इव स्थितः ।
 सुपर्णनामा भगवान्सुपर्णे च व्यवस्थितः ।
 अग्न्यादिषु च तन्नामा वासुदेवः स संस्थितः ।
 अन्ननामा स एवाग्ने चेष्टयन्सर्वमास्थितः ।
 अग्ने स्थितः स एवेशो ह्यन्नदातृगतिप्रदः ।
 तस्यान्तरिक्षगस्यैव नियमादनु पक्षिणः ।
 पतन्ति धावयन्त्यश्चान् नरादींश्च नरादयः ।
 परस्य विष्णोर्धामत्वात्सूर्यो ब्रध्न इतीरितः ।
 निहितश्चैव तल्लोको नासिकायां नतस्थले ।
 पृथिव्यां संस्थितो विष्णुः स्त्रीरूपेण दुलोकतः ।
 पतितं सर्वमेवात्ति तथा दिवि च संस्थितः ।
 इतो गतं सर्वमत्ति द्युनामा भगवान्परः ।
 भोग्यत्वादाद्य इत्युक्त एवमाद्यात्तृरूपवान् ।
 एक एव परो विष्णुरत्तान्यैरुपजीव्यतः ।
 आद्यो भवति चान्येषां नोपजीव्यो भवेद्यथा ।
 हरिः स सर्वजीवानां न भुज्यन्ते यथामुना ।
 सर्वे लोकास्तथा कर्तुं नैवेष्टे कश्चन क्वचित् ॥ २ ॥

अताथो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रेतो देवा देवानां रेतो वर्ष वर्षस्य
 रेत ओषधय ओषधीनां रेतोऽन्नमन्नस्य रेतो रेतो रेतसो रेतः प्रजाः
 प्रजानां रेतो हृदयं हृदयस्य रेतो मनो मनसो रेतो वाग्वाचो रेतः

कर्म तदिदं कर्म कृतमयं पुरुषो ब्राह्मणो लोकः स इरामयो
यद्धीरामयस्तस्माद्विरण्मयो हिरण्मयो ह वा अमुष्मिंल्लोके सम्भवति
हिरण्मयः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददृशे य एवं वेद ॥ २.१.३ ॥

स एव भगवान्विष्णुः प्रजापतिरितीरितः ।
तस्माज्जाताः सर्वदेवा ब्रह्माद्यास्तेभ्य एव च ।
वृष्टिः सञ्जायते तस्याः सर्वा ओषधयोऽभवन् ।
ओषधीभ्योऽन्नमन्नाच्च रेतो रेतस एव च ।
सर्वाः प्रजाः प्रजायन्ते सङ्कल्पो हृदयाभिधः ।
प्रजाभ्यो जायते तस्माद्विकल्पाख्यं मनस्तथा ।
विकल्पाद्वाक्प्रचारश्च वाचा नामादिवेदनात् ।
कर्म सञ्जायते तस्मात्कर्मणश्च जगत्पुनः ।
कर्माभिमान्ययं जीवः परस्य ब्रह्मणो हरेः ।
आवासस्थानमुद्दिष्टो विशेषात्स इरामयः ।
इच्छानुरूपं तु सुखमिरेत्येव प्रकीर्तितम् ।
इच्छानन्दप्रभूतत्वात्स एव च हिरण्मयः ।
हिरुक्सुखं हिरण्यं स्याद्ब्राह्मणानन्दात्पृथग्यतः ।
आधिक्यार्थे मयडयस्मादधिकानन्दरूपतः ।
उत्सृज्य कर्मजं रूपं निजानन्दैकरूपकः ।
एवं नारायणं जानन्सर्वलोकैककारणम् ।
तल्लोके दृश्यते भूतैर्मुक्तैरानन्दरूपकः ॥ ३ ॥

तं प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषं यत्प्रपदाभ्यां प्रापद्यत
ब्रह्मेमं पुरुषं तस्मात्प्रपदे इत्याचक्षते शफाः खुरा इत्यन्येष्यां
पशूनां तदूर्ध्वमुदसर्पत्ता उरू अभवतामुरु गृणीहीत्यब्रवीत्तदुदरमभवदुर्वेव
मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुरोऽभवदुदरं ब्रह्मेति शार्कराक्ष्या उपासते हृदयं
ब्रह्मेत्यारुणयो ब्रह्माहैव ता३ई ऊर्ध्वं त्वेवोदसर्पत्तच्छिरोऽश्रयत
यच्छिरोऽभवत्तच्छिरसः शिरस्त्वं ता एताः शीर्षच्छ्रियः श्रिताश्चक्षुः
श्रोत्रं मनो वाक्प्राणः श्रयन्तोऽस्मिन्च्छ्रियो य एवमेतच्छिरसः शिरस्त्वं
वेद । ता अहिंसताहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मीति ता अब्रुवन्हन्तास्माच्छ्रिरीरादुत्क्रामाम

तद्यस्मिन्न उत्क्रान्त इदं शरीरं पत्स्यति तदुक्थं भविष्यतीति
वागुदक्रामदवदन्नश्नन्पिबन्नास्तैव मन उदक्रामन्मीलित इवाश्नन्पिबन्नास्तैव
प्राण उदक्रामत्तात्प्राण उत्क्रान्तेऽपद्यत तदशीर्यताशारीतींश्चच्छरीरं-

अभवत्तच्छरीरस्य शरीरत्वं शीर्यते ह वा अस्य द्विषन्पाप्मा भ्रातृव्यः
परास्य द्विषन्पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ता अहिसन्तेवाहमुक्थमस्मि-

अहमुक्थमस्मीति ता अब्रुवन्हन्तेदं पुनः शरीरं प्रविशाम तद्यस्मिन्नः
प्रपन्न इदं शरीरमुत्थास्यति तदुक्थं भविष्यतीति वाक्प्राविशदशयदेव
प्राणः प्राविशत्तत्प्राणे प्रपन्न उदतिष्ठत्तदुक्थमभवत्तदेतदौक्थं
प्राण एव प्राण उक्थमित्येव विद्यात्तं देवा अब्रुवन्स्त्वमुक्थमसि त्वमिदं
सर्वमसि तव वयं स्मस्त्वमस्माकमसीति तदप्येतद्वृषिणोक्तं त्वमस्माकं
तव स्मसीति ॥ २.१.४ ॥

तमिमं प्रथमज्ञानिपुरुषं चतुराननम् ।
वासुदेवाभिधं ब्रह्म प्राप प्रपदयोः पुरा ।
यस्मात्प्रपदे भगवान्प्रपदा चतुराननम् ।
तस्मात्प्रपदनादेव प्रपदं नाम कीर्तितम् ।
चतुर्मुखाकारवतां नृणां पादतलोपरि ।
प्रपदाख्या वर्ततेऽतो न तु पश्चादिनां क्वचित् ।
अयादूर्ध्वं ततो विष्णुः प्रपदादूरुमत्र च ।
स्थित उरू च तावास्तामूर्ध्वगमनाद्धरेः ।
किञ्चिदूर्ध्वं ततो गत्वा वायुना सह केशवः ।
वायुमाहोरुगरणं कुर्वत्र स्थित इत्यपि ।
उर्वेव गरणं चक्रे वायुर्यत्र स्थितः सदा ।
तत्स्थानमुदरं नाम पुनराह जनार्दनः ।
उरु स्थानं निवासं मे कुरु विस्तारसंयुतम् ।
तथाऽकरोत्स वायुश्च तदुरोऽभूदुरुत्वतः ।
उरोमध्ये च हृदयं तत्रावासो हरेः सदा ।
सूक्ष्मदृष्टियुता ये तु मुनयः शार्कराक्ष्यकाः ।
उदरे ते परं ब्रह्म वासुदेवमुपासते ।
हृत्स्थमेव परं विष्णुं ध्यायन्त्यारुणयः सदा ।

उदरस्थं च हृद्रं च ते उभे ब्रह्म तत्परम् ।
 एकमेव यतस्तस्मादुभये ह्यपि तद्विदः ।
 तत ऊर्ध्वं गतो विष्णुर्वायुना सह दैवतैः ।
 स्थितो मूर्धनि देवेशः श्रितोऽसाविति तच्छिरः ।
 तत्र प्राणात्मना वायुर्मनोरूपेण शङ्करः ।
 शेषः सुपर्ण इन्द्रश्च मनाम्येव पृथक्पृथक् ।
 अहंभावमनोरुद्रः शेषोऽसौ पाञ्चरात्रकम् ।
 वैदिकं गरुडश्चेन्द्रो यज्ञादिविषयं मनः ।
 श्रोत्रं चन्द्रो रविश्चक्षुर्वागाग्निः परिकीर्तितः ।
 एते देवास्तदन्ये च सर्वप्रणिषु संस्थिताः ।
 उपासते महाविष्णुं परमात्मानमच्युतम् ।
 वाचा हिंसामकुर्वस्ते विनिन्दन्तः परस्परम् ।
 ते विष्णोराज्ञयावोचन्नुत्क्रमाम पृथक्पृथक् ।
 देहादब्जभवस्यास्माद्यस्मिन्नुत्क्रान्त एव हि ।
 शरीरं पद्यते श्रेयान्स न इत्यवधार्यताम् ।
 ततः क्रमेण चाग्न्याद्या निष्क्रान्तास्तेषु सर्वशः ।
 निष्क्रान्तेषु न वै पातः शरीरस्याभवत्क्वचित् ।
 वायुवुत्क्रान्त एवैतच्छरीरमपतत्क्षितौ ।
 उदासीनवदास्तां तौ केशवश्चाब्जसम्भवः ।
 तेषां बलपरीक्षार्थं वाय्वादीनां च सर्वशः ।
 पुनस्ते प्राविशन्सर्वे वह्निसूर्यौ शशी शिवः ।
 नोत्थानमभवत्तेषु प्रविष्टेष्वपि सर्वशः ।
 वायु प्रविष्टे तूत्थानं कायस्यासीत्तदैव च ।
 उच्चैः स्थितत्वादुक्थोऽभूद्वायुरेव ततः प्रभुः ।
 उच्चत्वं च गुणाधिक्यं त्वमुच्चोऽसीति ते ब्रुवन् ।
 भृत्या वयं तवैव स्म, त्वमस्माकं पतिः सदा ।
 स्पर्धामहे त्वद्वलेन त्वया नान्येन केनचित् ।
 इत्यूचुर्वीन्द्रशेषेशशक्रचन्द्रादिकाः पृथक् ।
 वायुः स संस्तुतैश्च प्रसन्नोऽभूद्विवेकसाम् ॥ ४ ॥

तं देवाः प्राणयन्त स प्रणीतः प्रातायत प्रातायीती३तत्प्रातरभवत्-

समागादिर्ती३तत्सायमभवदहरेव प्राणो रात्रिरपानो वागग्निश्चक्षुर्-

असावादित्यश्चन्द्रमा मनो दिशः श्रोत्रं स एष प्रहितां संयोगोऽध्यात्ममिमा
 देवता अद उ आविरधिदैवतमित्येतत्तदुक्तं भवत्येतद्धस्म वै तद्विद्वानाह
 हिरण्यदन्वैदो न तस्येशे यं मह्यं न दद्युरिति प्रहितां वा अहमध्यात्मं
 संयोगं निविष्टं वेदैतद्ध तदनीशानानि ह वा अस्मै भूतानि बलिं
 हरन्ति य एवं वेद तत्सत्यं सदिति प्राणस्तीत्यन्नं यमित्यसावादित्यस्तदेतत्-

त्रिवृत्त्रिवृदिव वै चक्षुः शुक्लं कृष्णं कनीनिकेति स यदि ह वा
 अपि मृषा वदति सत्यं हैवास्योदितं भवति य एवमेतत्सत्यस्य सत्यत्वं
 वेद ॥ २.१.५ ॥

तस्मात् श्रुत्वा परं ब्रह्म देवा नारायणाभिधम् ।
 शिश्यप्रशिष्यादिषु च तेऽनयन्वायुनोदितम् ॥
 वायुमप्यनयन्सर्वे यशसा तद्गुणोक्तिः ।
 ये ये गुणान्विजानन्ति वायोस्तानाविशन्मरुत् ॥
 तत्र तत्र प्रविष्टत्वात्प्रततोऽसौ बभूव ह ।
 प्रततत्वात्प्रातरिति तस्य नामाभवद्विभोः ॥
 सङ्गतश्चाभवज्जीवचिता रूपान्तरेण सः ।
 सङ्गतत्वात्सायमिति तद्रूपं नामतोऽभवत् ॥
 वायोस्तत्पुनरध्यात्मं प्राणापानाभिधं द्वयम् ।
 अध्यात्ममग्निर्वागाख्यश्चक्षुः सूर्यः प्रकीर्तितः ॥
 यज्ञादिसाधने यत्तु मनश्चन्द्रः प्रकीर्तितः ।
 मित्रो यमश्च वरुणः कुबेरश्च दिगीश्वराः ॥
 श्रोत्राभिमानिनः सर्वे वैदिकश्रवणोचितम् ।
 श्रोत्रं चन्द्रस्तथा स्मार्ततान्त्रिकश्रवणोचितम् ॥
 यम एव षडङ्गानां विषयश्रवणोचितम् ।
 श्रोत्रं तु वरुणः काम्यशास्त्रार्थं मित्र एव च ॥
 श्रोत्रं यज्ञीतिशास्त्रार्थं कुबेरश्च प्रकीर्तितः ।
 विष्णुना प्रहितानां हि संयोगोऽध्यात्ममेष हि ॥
 शिवादीनां च सर्वेषां मनस्त्वं कथितं पुरा ।
 एतास्सर्वा देवता हि ब्रह्मवायुसुपर्णकाः ॥
 शेषशङ्करशक्राश्च चन्द्रसूर्ययमा अपि ।
 अग्निश्च मित्रावरुणौ कुबेराद्याश्च सर्वशः ॥
 अधिदैवं स एवैक आधिकात्पुरुषोत्तमः ।
 देवमात्रास्तदन्ये तु स आविः पुरुषोत्तमः ॥

पूर्णज्ञानस्वरूपत्वादेतावत्कथितं भवेत् ।
 तात्पर्यात्सर्ववैदेष्व तज्ज्ञानन्नवदन्मुनिः ॥
 हिरण्यदन्नाम वैदो भूतेषु हि सुरानृते ।
 मदभीष्टं ममादातुं नैवेष्टे कश्चाञ्जसा ॥
 विष्णुना प्रहितानां हि देवानामहमुत्तमम् ।
 वेद संयोगमध्यात्मं ततो मुक्तो यथेष्टभुक् ॥
 स्यान्नेवात्रास्ति सन्देहः स्वेच्छाविहृतिरेव च ।
 मन्निषेधे न शक्तोऽस्ती प्रीता देवा हि मे सदा ।
 अधिदैवेन सहिता विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 एतद्धि तेन कथितं मुनिना तत्त्ववेदिना ॥
 विष्णुप्रहितदेवानां योगमध्यात्ममञ्जसा ।
 वेद तं च नियोक्तारमुपास्ते विष्णुमव्ययम् ॥
 एतादृशोपासनाया योग्यः सन् सततं सुधीः ।
 स्वस्वाम्यन्यानि भूतानि हरेयुर्बलिमस्य हि ॥
 मुक्तस्य वैष्णवे लोके मुक्तानि च न संशयः ।
 इत्येतद्ध्यानयोगाश्च मुनयो देवतास्तथा ॥
 मानुषा ज्ञानमात्रेण स्वावरैः पूज्यतामियुः ।
 मुक्तामुक्तैर्मुक्तियोग्या इति शास्त्रस्य निर्णयः ॥
 स एष भगवान्विष्णुः सत्यमित्यभिधीयते ।
 सर्वोत्तमत्वात्पूर्णत्वात्सर्वज्ञत्वात्तथैव च ॥
 देवतात्रयमन्यच्च पृथक्सत्यमितीर्यते ।
 शेषवीन्द्रशिवादिभ्य उत्तमत्वात्सदैव हि ॥
 वायुः सदिति सम्प्रोक्तो जीवेषु तु सुपूर्णतः ।
 तीति ब्रह्मा समुद्दिष्टः स एवान्नाभिमानवान् ॥
 अन्नं प्रजापतिरिति श्रुतिरन्या ह्यभाषत ।
 अतिनादात्सदा वेदैरप्यन्नं स चतुर्मुखः ॥
 यमित्यादित्य उद्दिष्टो यमयेद्यत्प्रकाशनात् ।
 देवतात्रयमेतेषु सहितं सत्यमुच्यते ॥
 शुक्लकृष्णकनीनासु चक्षुषोऽप्येत आस्थिताः ।
 एवं सत्यपदार्थं हि विज्ञायोपास्त आदरात् ॥
 योग्यस्तस्या उपासाया नैवासत्येन दुष्यति ।
 देवता मुनयश्चैव योग्या अस्या अपि स्फुटम् ॥
 मनुष्याणां ज्ञानमात्राद्दोषो नातितरां भवेत् ॥ ५ ॥

तस्य वाक्कन्तिर्नामानि दामानि तदस्येदं वाचा तन्त्या नामभिर्दामभिः

सर्वं सितं सर्वं हीदं नामानीं३सर्वं वाचाऽभिवदति वहन्ति
 ह वा एनं तन्तिसम्बद्धा य एवं वेद तस्योष्णिग्लोमानि त्वग्गायत्री
 त्रिष्टुम्मांसमनुष्टुप्स्त्रावान्यस्थि जगती पङ्क्तिर्मज्जा प्राणो बृहती
 स च्छन्दोभिश्चन्नो यच्छन्दोभिश्छन्नस्तस्माच्छन्दांसीत्याचक्षते
 छदयन्ति ह वा एनं छन्दांसि पापात्कर्मणो यस्यां कस्याञ्चिद्विशि
 कामयते य एवमेतच्छन्दसां छन्दस्त्वं वेद तदुक्तमृषिणाऽपश्यं
 गोपामित्येष वै गोपा एष हीदं सर्वं गोपायत्यनिपद्यमानमिति न ह्येष
 कदाचन संविशत्या च परा च पथिभिश्चरन्तमित्या च ह्येष
 परा च पथिभिश्चरति स सध्रीचीः स विष्णूचीर्वसान इति सध्रीचीश्च
 ह्येष विषूचीश्च वस्त इमा एव दिश आवरीवतीं भुवनेष्वन्तरित्येष
 ह्यन्तर्भुवनेष्वावरीवर्त्यथो आवृतासोऽवतासो न कर्तृभिरिति सर्वं
 हीदं प्राणेनावृतं सोऽयमाकाशः प्राणेन बृहत्या विष्टब्धस्तद्यथाऽयमाकाशः
 प्राणेन बृहत्या विष्टब्धं एवं सर्वाणि भूतान्या पिपीलकाभ्यः प्राणेन
 बृहत्य विष्टब्धानीत्येव विद्यात् ॥ २.१.६ ॥

तस्य नारायणस्यैव सर्ववेदात्मिका हि वाक् ।
 तन्तिरूपा जगद्वन्धे नाम ब्रह्मादिकं च यत् ॥
 विप्रक्षत्रियवैश्यादिरूपं चाखिलमेव तु ।
 दाम तेनैव बध्नाति सकलं जगदच्युतः ॥
 सर्वे हि नामवन्तोऽत्र सर्वे वेदोदिता अपि ।
 वेदात्मिक्या यतो वाचा विष्णुर्वदति सोऽखिलम् ।
 य एतद्विष्णुवाचैव बद्धं नामाख्यदामभिः ।
 ज्ञात्वा जगदुपास्ते तु योग्यः संस्तदुपासने ॥
 तं प्रत्येवाखिलान्येव भूतानि सह देवतैः ।
 बलिं हरति पञ्चाथ भूतान्येनं वहन्ति च ॥
 योग्यश्चास्या उपासाया योग्यो ब्रह्मपदस्य यः ।
 भूतयुक्ते रथे तस्मात्स तिष्ठति सुरार्चितः ॥
 मुक्तः संश्व तदन्येषां ज्ञानमात्राद्विमुक्तिगैः ।
 स्वावरैः सेव्यतैव स्यात्कैश्चिदेव क्वचित्क्वचित् ॥
 तथैव वायुना बद्धं जगदेतत्ततोऽवरम् ।
 सुपर्णशेषगिरिशशक्रसूर्याद्यमञ्जसा ॥
 विष्णोर्वायोश्च लोमादौ छन्दांस्येवाश्रितानि च ।

विष्णोर्विमुक्तवायोश्च लोमाद्यं तु चिदात्मकम् ॥
 लोमप्राणादिभेदश्च नैव कश्चिच्चिदात्मनि ।
 छन्नश्छन्दोभिरेवं स केशवस्तेन चाभिधा ॥
 छन्दांसीत्येव तेषां हि य एवंविदुपासकः ।
 निवारयन्ति पापेभ्यश्छन्दांसि किमु केशवः ॥
 योग्या अस्याश्च विद्याया भृग्वाद्या देवतास्तथा ।
 छन्दस्सु संस्थितो विष्णुर्गोपायत्येव तद्विदः ॥
 मन्त्रोऽप्यर्थमिमं प्राहापश्यं गोपामिति स्म ह ।
 एष गोप्ता हि सर्वस्य वायुस्थः पुरुषोत्तमः ॥
 छन्दस्सु संस्थितो वायुर्वायौ च स जनार्दनः ।
 वायुश्च वायुसंस्थश्च कदाचिन्नैव तिष्ठतः ॥
 वायुर्हि नित्यसञ्चारी सदा सर्वप्रवृत्तिमान् ।
 चोदितः केशवेनैव तत्स्थेनामितशक्तिना ॥
 आसमन्तात्पराक्चापि पञ्चभूतेभ्य ईश्वरः ।
 वायुस्तत्स्थो हरिश्चैव चरत्यमितपौरुषः ॥
 सध्रीचीनास्तु पूर्वादिदिक्ष्वेतौ चतसृष्वपि ।
 नित्यदा वसतः कोणदिक्ष्वथासु विषूचिषु ॥
 अन्तश्च सर्वलोकेषु चरतो लोकसाक्षिणौ ।
 हस्तयोरेतयोरेव नित्याक्षीणं वसु स्थिताम् ॥
 तद्व्यसह्यं बलं वायोरनन्तं किमु तद्धरेः ।
 वायोराधारभूतस्य ताभ्यां हि ऋतुनामकाः ॥
 आवृताः सर्वजीवा हि यथैव कनकावटाः ।
 आच्छाद्यन्ते वित्तवद्भिस्ताभ्यामेवं च चेतनाः ॥
 आवृता महदाद्यास्तु देहे तिष्ठन्ति चैतयोः ।
 विष्टब्धाश्चैव सर्वेऽपि जीवा आकाश एव च ॥
 स वायुः प्रकृतिश्चैव विष्टब्धौ केशवेन हि ।
 बृहत्त्वाद्बृहतीत्येव तयोर्नाम प्रकीर्तितम् ॥
 वायुकेशवयोः प्राणनाम सर्वप्रणायनात् ।
 विशेषतो बृहत्प्राणो भगवांस्तत्र केशवः ॥
 इति विद्यात् ... ॥ ६ ॥

अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य तस्य वाचा सृष्टौ पृथिवी
 चाग्निश्चास्यामोषधयो जायन्तेऽग्निरेनाः स्वादयतीदमाहरतेदमाहरतेत्येवं
 एतौ वाचं पितरं परिचरतः पृथिवी चाग्निश्च यावदनु पृथिवी

यावदन्वग्निस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न
 जीर्यते पृथिव्याश्चाग्नेश्च य एवमेतां वाचो विभूतिं वेद प्राणेन
 सृष्टावन्तरिक्षं च वायुश्चान्तरिक्षं वा अनु चरन्त्यन्तरिक्षमनु
 शृण्वन्ति वायुरस्मै पुण्यं गन्धमावहत्येवमेतौ प्राणं पितरं
 परिचरतोऽन्तरिक्षं च वायुश्च यावदन्वन्तरिक्षं यावदनु वायुस्तावानस्य
 लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यतेऽन्तरिक्षस्य
 च वायोश्च य एवमेतां प्राणस्य विभूतिं वेद चक्षुषा सृष्टौ द्यौश्च
 आदित्यश्च द्यौर्हास्मै वृष्टिमन्नाद्यं सम्प्रयच्छात्यादित्योऽस्य ज्योतिः
 प्रकाशं करोत्येवमेतौ चक्षुः पितरं परिचरतो द्यौश्चादित्यश्च
 यावदनु द्यौर्यावदन्वादित्यस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते
 यावदेतयोर्न जीर्यते दिवश्चादित्यश्च च य एवमेतां चक्षुषो विभूतिं
 वेद श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्च चन्द्रमाश्च दिग्भ्यो हैनमायन्ती३
 दिग्भ्यो विशृणोति चन्द्रमा अस्मै पूर्वपक्षापरपक्षान्विचिनोति पुण्याय
 कर्मणे एवमेते श्रोत्रं पितरं परिचरन्ति दिशश्च चन्द्रमाश्च
 यावदनु दिशो यावदनु चन्द्रमास्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको
 जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यते दिशां च चन्द्रमसश्च य एवमेतां
 श्रोत्रस्य विभूतिं वेद मनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्चापो हास्मै
 श्रद्धां सन्नमन्ते पुण्याय कर्मणे वरुणोऽस्य प्रजां धर्मेण दाधारैवमेते
 मनः पितरं परिचरन्त्यापश्च वरुणश्च यावदन्वापो यावदनु
 वरुणस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यते
 अपां च य एवमेतां मनसो विभूतिं वेद ॥ २.१.७ ॥

... तस्य विष्णोरङ्गानामथ वैभवम् ॥
 उच्यते तस्य वाचा हि सृष्टावग्निः क्षितिस्तथा ।
 शुश्रूषार्थं तस्य पृथिवी जनयत्योषधीः प्रभोः ॥
 ताः पचत्यग्निरुद्युक्त आहृता आहृताः पुनः ।
 आहरेति वचोऽस्यापि शृण्वन्त्येव महर्षयः ॥
 मुखजत्वात्तयोर्विष्णोर्मुखं जनकमिष्यते ।

आस्यभोग्यं ततो विष्णोरन्नं तौ कुरुतः सदा ॥
 सर्वैर्यद्भुज्यते चान्नं तत्र तत्र स्थितौ हरिः ।
 तद्भुङ्क्तेऽतस्तदर्थं हि तावन्नं कुरुतस्सदा ॥
 विष्णोर्वाग्विभवं वेद य उपास्ते च सर्वदा ।
 योग्यः संस्तदुपासायाः स भूम्यग्निसमन्वितः ॥
 समं तयोर्व्याप्तिमांश्च तद्वन्मुक्तश्च नित्यदा ।
 अनष्टलोको वसति समीपे केशवस्य च ॥
 योग्या अस्या उपासायाः पृथिव्यग्नपदस्य ये ।
 योग्यास्ते वै मुख्यतया तदन्ये तत्र तौ स्थितौ ॥
 तत्र चर्तुं समर्था स्युर्मुक्तिं प्राप्य यदृच्छया ।
 कादाचित्कोपासने तु तावत्येषां च योग्यता ॥
 वेदनं ह्यापरोक्ष्येण मुख्यं भवति नान्यथा ।
 एकदेशविदो यस्मात्परोक्षज्ञानिनोऽखिलाः ॥
 आपरोक्ष्यं भवेद्यस्मान्नैवोपासामृते क्वचित् ।
 तस्मादुपासापूर्वं तु योऽपरोक्षं प्रपश्यति ॥
 स एव वेद नान्यस्तु योग्यस्यैवापरोक्षदृक् ।
 तस्माद्योग्यस्योक्तफलमन्येषां किञ्चिदेव हि ॥
 प्राणादिभ्यश्च वाय्वाद्या एवं विष्णोः प्रजज्ञिरे ।
 ब्रह्मशेषसुपर्णेन्द्रशिवाद्या आप ईरिताः ॥
 ते विष्णोर्मनसा जाताः सर्वे चाबभिमनिनः ।
 वैश्वदेव्यस्ततो ह्यापो वरुणश्च मनोभवः ॥
 प्राणिनां पूर्तपुण्येषु श्रद्धारूपमनोऽधिपः ।
 एवं हि सर्वदेवा हि विष्णवङ्गेभ्यः प्रजज्ञिरे ॥
 स्वोत्पत्त्यङ्गं च ते विष्णोः शुश्रूषन्ते पृथक्पृथक् ।
 विष्णोर्विषयधर्मेषु ज्ञानादिषु चतुर्मुखः ॥
 श्रद्धां ददाति भूतानां वैदिकश्रवणे विपः ।
 तान्त्रिके शेषरुद्रौ च शक्रोयज्ञादिकर्मणि ॥
 वायुर्गन्धवहश्चास्य भक्तिज्ञानप्रदस्तथा ।
 भूतानां तस्य विषये त्वन्तरिक्षं च कर्मणः ॥
 तदीयस्यैव भोगार्थं जीवानां श्रुतिचारदम् ।
 अन्तरिक्षं च विघ्नेशः सूर्यस्तत्कर्मसिद्धये ।
 भूतानां ज्योतिषो दाता द्यौरप्यन्नाद्यदायिनी ॥ ७ ॥

आपाः ३ इत्याप इति तदिदमाप एवेदं वै मूलमदस्तूलमयं पितैते
 पुत्रा यत्र ह क च पुत्रस्य तत्पितुर्यत्र वा पितुस्तद्वा पुत्रस्य

इत्येतत्तदुक्तं भवत्येतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह महिदास ऐतरेय
आऽहं मां देवेभ्यो वेदा ओमदेवान्वेदेतः प्रदाना ह्येत इतः सम्भृता
इति स एष गिरिश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्प्राणस्तं ब्रह्मगिरिरित्याचक्षते
गिरिति ह वै द्विषन्तं पाप्मानं भ्रातृव्यं पराऽस्य द्विषन् पाप्मा
भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद स एषोऽसुः स एष प्राणः स एष
भूतिश्चाभूतिश्च तं भूतिरिति देवा उपासाञ्चक्रिरे ते बभूवुः-
तस्माद्धप्येतर्हि सुप्तो भूर्भूरित्येव प्रश्नसित्यभूतिरित्यसुरास्ते
ह पराबभूवुर्भवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो
भवति य एवं वेद स एष मृत्युश्चैवामृतं च तदुक्तमृषिणा-
अपाङ्प्राडेति स्वधया गृभीत इत्यपानेन ह्ययं यतः प्राणो न
पराङ्भवत्यमर्त्यो मर्त्येना सयोनिरित्येतेन हीदं सर्वं सयोनि
मर्त्यानि हीमानि शरीराणीऽमृतैषा देवता ता शश्चान्ता
विषूचीना वियन्ता न्यश्न्यं चिक्युर्न निचिन्वन्ति हैवेमानि
शरीराणीऽमृतैवैषा देवताऽमृतो ह वा अमुम्पिंल्लोके
सम्भवत्यमृतः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददृशे य एवं वेद य एवं
वेद ॥ २.१.८ ॥

॥ इत्यैतरेयोपनिषत्सु द्वितीयारण्यके प्रथमोऽध्यायः ॥

आप इत्येव देवानां ब्रह्मादीनां कथं भवेत् ।
नामतेयपृच्छल्लक्ष्मीस्तं महिदासं जनार्दनम् ॥
आप इत्येव नामैषां भवतीत्याह स प्रभुः ।
इदं मदाख्यं यद्ब्रह्मा ह्याप इत्यभिधीयते ॥
आ पूर्णत्वाद्गुणैः सर्वैस्तन्मूलमखिलस्य च ।
तूलभूतं तदन्यत्तु पिता ह्येष जनार्दनः ॥
पुत्रा ब्रह्मादयः सर्वे नैवायं वृक्षमूलवत् ।
स्वतन्त्रत्वाज्जगन्नाथः पितृत्वात्परमेशितुः ॥
तन्नामाप इति ह्येतद्ब्रह्मरुद्रादीनां भवेत् ।
यथा यदव इत्येव रघवः कुरवस्तथा ॥
पुत्रनाम पितुश्च स्यात्तत्तन्त्रत्वात्सुतस्य हि ।

यथा पितामहाद्याश्च पितरो नाम कीर्तिताः ॥
 तथापि मुख्यया वृत्त्या व्यवहारव्यवस्थितिः ।
 आप इत्येव देवानां सर्वेषां प्रददौ हरिः ॥
 स्वकीयमेवमन्यानि पृथक्पृथग्गदात्प्रभुः ।
 नारायणादिनामानि ददौ नान्यस्य केशवः ॥
 एवं स भगवान्विष्णुर्महिदासाभिधः प्रभुः ।
 जानन्नित्योदितज्ञानादाह देवीमिदं वचः ॥
 देवपर्यन्तमा व्याप्तिं वेदाहं मम सर्वदा ।
 मत्पर्यन्तं यथा व्याप्तिं देवानामपि सर्वशः ॥
 मयि देवास्तेषु चाहमिति विद्धि वरानने ।
 मयैतानि प्रदत्तानि पदानि ब्रह्मपूर्वकाः ॥
 अधितिष्ठन्ति सत्ताद्या अप्येतेषां मदाज्ञया ।
 ज्ञानकर्मबलेहाद्या महत्ता इति किं वदे ॥
 सम्भूता मत्त एवैते स एष भगवान् गिरिः ।
 गिरणात्सर्वभूतानां चक्षुर्नामास्य दर्शनात् ॥
 सर्वश्रोतृत्वतः श्रोत्रं मनो मन्तृत्वहेतुतः ।
 प्राणनाम प्रणेतृत्वात्तमेनं गुणपूर्तितः ॥
 गिरणाच्चाखिलस्यास्य प्राहुर्ब्रह्मगिरिं प्रभुम् ।
 य एवं वेद तं विष्णुमापरोक्ष्येण शाश्वतम् ॥
 गिरत्येवाखिलं पापं भ्रातृवत्सह संस्थितम् ।
 पराभवति पाप्माऽस्य द्वेष्टा निरयगः सदा ॥
 असनाद्भगवान्सोऽसुः सर्वस्यापि जनार्दनः ।
 प्रकृष्टानन्दरूपत्वात्प्राण इत्यभिधीयते ॥
 स एष भूतिनामाऽपि ज्ञानैश्वर्यादिभूतितः ।
 अज्ञानादिप्रदातृत्वात्स एवाभूतिनामकः ॥
 सुखज्ञानादिगुणदं पूर्णं सर्वगुणैः प्रभुम् ।
 उपासते तं वाय्वाद्या देवास्तस्माच्च तेऽखिलाः ॥
 बभूवुः सुखसज्ज्ञानपूर्वैः सर्वगुणैर्युताः ।
 देवानामपि सर्वेषां प्रधानोऽद्यापि मारुतः ॥
 स्थित्वा सुतेषु विष्णुं तं भूर्भूरित्येव शंसति ।
 भूःशब्दार्थो भूतिरिति वैपरीत्येन चासुराः ॥
 अभूतिकारकोऽस्माकमैश्वर्यादिगुणोज्झितः ।
 इत्येवोपासते तस्मात्पराभूताश्च सर्वशः ॥
 ज्ञानैश्वर्यादिभिर्हीनाः पेतुरन्धे तमस्यथ ।
 य एवं वेद तं विष्णुं भूतिदं भूतिरूपिणम् ॥
 भावाभावं च देवानां दैत्यानां चैवमेव तु ।
 ज्ञानैश्वर्यादिभिः सोऽपि भवेत्तस्य परात्मनः ॥

प्रसादात्तस्य पाप्मा च पराभवति सर्वशः ।
 स एष भगवान्विष्णुर्मृत्युदो मोक्षदस्तथा ॥
 स एव जीवनकरो यदाऽपानेन संयुतम् ।
 प्राणं नियमयत्यस्मिच्छरीरे पुरुषोत्तमः ॥
 शरीराद्बहिरेतौ तु यदा निःसारयत्यजः ।
 तदा मृत्युप्रदश्चायं मुक्तानामपि जीवनम् ॥
 प्राणादेव हि तत्रापि प्राणाधारो जनार्दनः ।
 अवाक्प्राक्च सदा गच्छेद्वायुरानन्दरूपिणा ॥
 अनेनैव गृहीतो हि प्राणोऽपानेन संयुतः ।
 अनेन हरिणा यस्मान्नियतो न पराग्भवेत् ॥
 अमर्त्यस्तत्प्रसादेन वायुर्देहैः सह स्थितः ।
 अनित्या अपि देहास्ते शश्वत्सन्त्याविमोक्षतः ॥
 स्थूलसूक्ष्मविभागेन किमु वायुर्जगत्प्रभुः ।
 नानागती तु तावेतौ वायुः प्राप्नोति केशवम् ॥
 शरीरं तु विनष्टं स्यात्पञ्चत्वमुपगच्छति ।
 जडं तज्जडतामेति चेतना वायुदेवता ॥
 चेतनेनैव हरिं याति विरुद्धगमनौ च तौ ।
 ऊर्ध्वं गच्छति देवः स देहोऽधः पतति क्षितौ ॥
 दृश्यमेतच्छरीरं चाप्यदृश्या वायुदेवता ।
 य एव वेद तं वायुममृतं सर्वनायकम् ॥
 पूर्णानन्देन हरिणा गृहीतं तद्वशं सदा ।
 स मुक्तो लोकमाप्नोति विष्णोर्मुक्तैश्च दृश्यते ॥ — इति च ।

“ब्रह्म”, “पन्थाः”, “सत्यं”, “कर्म” इति तस्य
 नारायणस्य वासुदेवाद्याः क्रमेण चतस्रो मूर्तयः । नासिकायां यन्नेत्रयोर्मध्ये
 विनतमिव किञ्चिन्नतस्थानं तत्सूर्यलोकस्थानीयं विद्यात् ।
 “तथा” (२.१.२) इति निर्णयः । “इरामया” (२.१.३) इति
 दैर्घ्यमवधारणम् । “दैर्घ्यं स्रुतं च हिंकारो बिन्दुरप्यवधारण”
 इति शब्दनिर्णये । ब्रह्मा हैव ता३ईते (२.१.४) ।

“देशतः कालतोऽर्थाच्च बलतो गुणतस्तथा ।
 स्वरूपतोऽपि नैव स्याद्भेदोऽत्यल्पोऽपि यत्र हि ॥
 केवलैश्वर्ययोगेन यत्र सङ्ख्यादिवद्भवेत् ।
 स्वरस्पर्शविभागेन तत्रोक्तिः स्याद्विभक्तिषु ॥
 अचिन्त्यात्तु तथैश्वर्यादेकोऽपि बहुरूपवान् ।
 प्रकाशयेद्यतो विष्णुः सर्वत्राप्यविशेषवान् ॥
 न विशेषो हि रूपाणां मत्स्यादीनां कथञ्चन ।

नैश्वर्ये न बले चैव नानन्दादिगुणेष्वपि” ॥

— इत्यादि शब्दनिर्णयवचनात् । द्विवचनमत्र व्यवहारमात्रं इति दर्शयितुं “ता” (२.१.४) इत्युक्तम् ।

“संहितायां यत्र दैर्घ्यं पदे यत्र न विद्यते ।
उक्तार्थस्य महाधिक्यं श्रुतेस्तत्र विवक्षितम्” ॥

— इत्यतो “ब्रह्माह” (२.१.४) दैर्घ्यमपि परब्रह्मत्वविवक्षया ।
“अद उ” (२.१.५) एव नारायणाख्यमधिदैवतं अन्यानि दैवतमात्राणि ।
स्थानान्तरेऽन्येषामप्यधिदैवतत्वकथनं कर्मजदेवादपेक्षया ।
मुख्याधिदैवतं नारायण एव ।

“तस्योष्णिग्लोमानि” (२.१.६) इत्यादि ‘लोमसूष्णीग्’ इत्याद्यर्थे ।
“सप्तसु प्रथमा” इति सूत्रात् । “स च्छन्दोभिश्छन्न” इति
वाक्यशेषात् । “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्” इत्यादिवच्च ।

“अङ्गेषु यस्य छन्दांसि देवा लोका मखा अपि ।
तद्वशा नियता नित्यं नमस्तस्मै परात्मने” ॥

— इति स्कान्दे ।

‘अस्मै पुण्याय कर्मण’ (२.१.७) इत्येतमुद्दिश्य जीवानां पुण्यकर्म
कर्तुम् । तैर्हि स्तुत्यादिकर्माणि कृतानि श्रोत्रेण श्रुणोति भगवान् ।
दिग्भ्योऽप्यन्य एव विश्रुणोति जीवः । अन्येषां जीवानां श्रवणजं भोगं
स्वश्रोत्रेण दिग्भिरननुगृहीतेनैव भगवान् भुङ्क्ते । न च ‘जीववागादिना
पृथिव्यग्न्यादिकं सृष्टं’ इत्यत्र किञ्चिन्मानमस्ति । “मुखाद्-
इन्द्रश्चाग्निश्च” इत्यादिना भगवतः सकाशाद्धि सर्वेषां सृष्टिः
प्रसिद्धा । सृष्टिभेदादन्यथावचनम् । न च मुख्यकारणाङ्गीकारे
अविरोधे औपचारिकं कारणमङ्गीकर्तुं युक्तम् । अतिप्रसङ्गात् ।
न हि यत्किञ्चित्कारणत्वमस्ति इत्येतावता ‘ब्राह्मणस्य चण्डालः पिता’
इत्युच्यते । पितृत्वं चात्रोक्तं “वाचं पितरं” इत्यादिना ।

“मनुष्याणां तु यत्कर्म न देवोत्पत्तिकारणम् ।
दैवतैरुपकारस्तु क्रियते नरकर्मणाम् ॥
देवानां कर्मणैवैते जायन्ते सर्वमानुषाः ।
प्रधानत्वान्न देवानां नृकर्मोत्पत्तिकारणम्” ॥

— इति च ब्रह्माण्डे ।

“आह महिदास ऐतरेय” इति तु सर्वस्य वचनस्य तदीयत्वज्ञापनार्थं
न तु सन्निहितस्यैव । यथा “इन्द्रं कुत्स” इत्यादि । यथा च
“पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशाद्” (ब्र.सू. ३.२.४२) इति ॥ ८ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते

॥ श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयारण्यके प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ ऐतरेयारण्यके द्वितीयारण्यके द्वितीयोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥ एष इमं लोकमभ्यार्चत्पुरुषरूपेण य एष तपति प्राणो वाव
तदभ्यार्चत्प्राणो ह्येष य एष तपति तं शतं वर्षाण्यभ्यार्चत्तस्माच्छतं
वर्षाणि पुरुषायुषो भवन्ति तं यच्छतं वर्षाण्यभ्यार्चत्तस्मात्-
च्छतिर्चिनस्तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षत एतमेव सन्तं स इदं सर्वं
मध्यतो दधे यदिदं किञ्च स यदिदं सर्वं मध्यतो दधे यदिदं
किञ्च तस्मान्माध्यमास्तस्मान्माध्यमा इत्याचक्षत एतमेव सन्तं प्राणो
वै गृत्सोऽपानो मदः स यत्प्राणो गृत्सोऽपानो मदस्तस्माद्गृत्समः-

तस्माद्गृत्समद इत्याचक्षत एतमेव सन्तं तस्येदं विश्वं मित्रमासीद्यदिदं
किञ्च तद्यदस्येदं विश्वं मित्रमासीद्यदिदं किञ्च तस्माद्विश्वमित्रः-
तस्माद्विश्वमित्र इत्याचक्षत एतमेव सन्तं तं देवा अब्रुवन्नयं वै नः
सर्वेषां वाम इति तं यद्देवा अब्रुवन्नयं वै नः सर्वेषां वाम इति
तस्माद्दामदेवस्तस्माद्दामदेव इत्याचक्षत एतमेव सन्तं स इदं सर्वं
पाप्मनोऽत्रायत यदिदं किञ्च स यदिदं सर्वं पाप्मनोऽत्रायत यदिदं

किञ्च तस्मादत्रयस्तस्मादत्रय इत्याचक्षत एतमेव सन्तम् ॥ २.२.१ ॥

एष नारायणो देवो वायुना सहेमं लोकमभ्यार्चत् । ब्रह्मादिशरीरेषु
प्रविवेश । “पुरुष” इत्यन्तर्यामिरूपस्याख्या ‘पुरि शेत्’
इति । प्रसिद्धत्वाच्च पञ्चरात्रेषु । य एष सूर्यमण्डले स्थित्वा
तपति स भगवान् नारायणः । “य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो
यमादित्यो न वेद” (बृ.उ.३.७.९) इत्यादिश्रुतिभ्यः । “य
एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते” (छा.उ.१.६.६) इत्युक्त्वा
“तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवाक्षिणी” (छा.उ.१.६.७) इत्युक्त्वान्न
शिवादयः । शिवो हि विरूपाक्षः । प्रसिद्धश्च पुण्डरीकाक्ष इति भगवान्
नारायणः । “यमादित्यो न वेद” (बृ.उ.३.७.९) इत्युक्त्वान्नादित्यः ।
“भेदव्यपदेशाच्चान्य” (ब्र.सू.१.१.२१) इति भगवद्वचनम् ।

“वृत्रं यदिन्द्र शवसाऽवधीरहिमादित्सूर्यं दिव्यारोहयो दृशे”
(ऋग्वेद १.५१.४)

“यत्सूर्यस्य हरितः पतन्तीः पुरस्सतीरूपरा एतसे कः”
(ऋग्वेद ५.२९.५)

“सीदन्निन्द्रस्य जठरे कनिकदन्तृभिर्यतस्सूर्यमारोहयो दिवि”
(ऋग्वेद ९.८६.२२)

“चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोस्सूर्यो अजायत”
(ऋग्वेद १०.९०.१३)

“यस्सूर्यं स उषसं जजान यो अपां नेता स जनास इन्द्रः”
(ऋग्वेद २.१२.८)

“उद्वेति प्रसवीता जनानां महान्केतुरर्णवः सूर्यस्य”
(ऋग्वेद ७.६३.२)

“येनावृतं खं च दिवं मही च येनादित्यस्तपति तेजसा भ्राजसा च ।
यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति यदक्षरे परमे प्रजाः”
(महा.ना.उ.१.३)

“तमेताः पञ्चदेवताः परिम्रियन्ते विदुर्दृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्निः”

(ऐत.ब्रा.८.४०.५)

— इत्यादौ सूर्यस्य सर्वत्र पराधीनत्वावगतेश्च ।

“ध्येयस्सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
केयूरवान्मकरकुण्डलवान् किरीटि हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः” ॥

— इति नारसिंहपुराणे (नरसिंह पु.६२.१७) ।

“तापनी पाचिका चैव शोषणी च प्रकाशनी ।
नैव राजन् रवेः शक्तिः शक्तिर्नारायणस्य सा” ॥

— इति पाद्मे ।

“यदादित्यगतं तेजं जगत्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्” ॥

— (भ.गी.१५.१२) इति च ।

न च विष्णोरन्याधीनत्वं श्रुतिषूक्तं कुत्रचित् । उत्पत्तिस्तु प्रादुर्भावापेक्षया ।
“एको नारायणासीन्न ब्रह्मा न शङ्कर” इति महाप्रलये तस्यैवावस्थानश्रुतेः ।
“यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम्”
(ऋग्वेद १०.१२५.५) इति ब्रह्मशिवादीनां देव्यधीनपदप्राप्तिमुक्त्वा तस्या अपि
भगवदधीनत्वं “मम योनिरप्स्वन्तः समुद्रे ततो वितिष्ठे भवना नु
विश्वा परो दिवा पर एना पृथिव्या” (ऋग्वेद १०.१२५.७) इत्याह । “अहं
रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ । अहं सुवे पितरमस्य
मूर्धन्” (ऋग्वेद १०.१२५.६) इति ब्रह्मद्रुयोर्देव्यास्सकाशात्सृष्टि-
संहारौ चोक्तौ ।

“अस्य देवस्य मीळहुषो वया विष्णोर् एषस्य प्रभृथे हविर्भिः ।
विदे हि रुद्रो रुद्रियम् महित्वं यासिष्टं वर्तिर् अश्विनाव इरावत्” ॥ १.६१ ॥

इत्यादिना विष्णोः प्रसादादेव शिवादीनां पदप्राप्तिकथनाच्च ।

“तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते तद्या इमा अक्षःलोहिन्यो राजयः
ताभिरेन रुद्रोऽन्वायत्तः” (बृ.उ. २.२.२) इत्यादिना शिवादिसर्वदेवोपास्यस्य
वायोः “अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणः” (बृ.उ.२.२.१)

इति मध्यमशब्दोक्तस्य “प्राणः स्थूणः” (बृ.उ.२.२.१) इति
प्राणशब्दोदितो नारायण आश्रय उक्तः । तस्मात् ‘सर्वोत्तमो भगवान्
नारायणः प्राणशब्दोदित आदित्यमण्डलस्थस्तपति’ इत्यादि सिद्धम् ।

“क्षितिपा मनुष्यगन्धर्वा देवाश्च पितरश्चिराः ।
आजानजाः कर्मदेवास्तात्त्विका दक्ष एव च ॥
शक्रश्चोमा च रुद्रश्च भारती वायुरेव च ।
मुक्ताः उक्ताः शतगुणाः बलज्ञानसुखादिभिः ॥
विष्णुभक्त्यादिभिश्चैव गुणैः सर्वैः क्रमाधिकाः ।
तस्माद्रमा ततो विष्णुरनन्तगुणतोऽधिकः ॥
नित्यमुक्तः स्वतन्त्रश्च न चान्यस्तादृशः क्वचित् ।
कुत एवाधिकोऽन्यः स्याद्यन्मुक्ता अपि तद्वशाः ।
रमाऽपि तद्वशा नित्यं स नान्यस्य वशे प्रभुः ।
न भेदः शेषशिवयोः सुपर्णः शेषसंमितः ॥
कामः शक्रसमो नित्यं प्रतिबिम्बाश्च ते क्रमात्” ॥

— इति च महासंहितायाम् ।

‘स पुरुषेषु शतवर्षं गत’ इति शतर्चिनामा । बहुरूपत्वाद्बहुवचनम् ।
एतमेव तथासन्तं मुख्यत आचक्षते । ऋषीन् तूपचारतः । आत्मन उदरे
धृतवान् मध्ये स्थित्वा धृतवाम्श्च ।

“प्राणस्थः प्राणनामाऽसावपानेऽपाननामकः ।
नेतृत्वाच्चापनेतृत्वाद्भगवान्पुरुषोत्तमः”

— इति च । “वामो” भद्रः ॥ २.२.१ ॥

एष उ एव बिभ्रद्वाजः प्रजा वै वाजस्ता एष बिभर्ति यद्विभर्ति
तस्माद्भरद्वाजस्तस्माद्भरद्वाज इत्याचक्षत एतमेव सन्तं तं देवा
अब्रुवन्नयं वै नः सर्वेषां वसिष्ठ इति तं यद्देवा अब्रुवन्नयं वै
नः सर्वेषां वसिष्ठ इति तस्माद्वसिष्ठस्तस्माद्वसिष्ठ इत्याचक्षत
एतमेव सन्तं स इदं सर्वमभिप्रागाद्यदिदं किञ्च स यदिदं
सर्वमभिप्रागाद्यदिदं किञ्च तस्मात्प्रागाथास्तस्मात्प्रागाथा इत्याचक्षत

एतमेव सन्तं स इदं सर्वमभ्यपवयत यदिदं किञ्च स यदिदं
 सर्वमभ्यपवयत यदिदं किञ्च तस्मात्पावमान्यस्तस्मात्पावमान्य
 इत्याचक्षत एतमेव सन्तं सोऽब्रवीदहमिदं सर्वमसानि यच्च
 क्षुद्रं यच्च महदिति ते क्षुद्रसूक्ताश्चाभवन्महासूक्ताश्च
 तस्मात्क्षुद्रसूक्तास्तस्मात्क्षुद्रसूक्ता इत्याचक्षत एतमेव सन्तं सूक्तं
 बतावोचतेति तत्सूक्तमभवत्तस्मात्सूक्तं तस्मात्सूक्तमित्याचक्षत
 एतमेव सन्तमेष वा ऋगेष ह्येभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽर्चत
 स यदेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽर्चत तस्मादृक्तस्तस्मादृगित्याचक्षत
 एतमेव सन्तमेष वा अर्धर्च एष ह्येभ्यः सर्वेभ्योऽर्धेभ्योऽर्चत
 स यदेभ्यः सर्वेभ्योऽर्धेभ्योऽर्चत तस्मादर्धर्चस्तस्मादर्धर्च
 इत्याचक्षत एतमेव सन्तमेष वै पदमेष हीमानि सर्वाणि भूतानि
 पादि स यदिमानि सर्वाणि भूतानि पादि तस्मात्पदं तस्मात्पदमित्याचक्षत
 एतमेव सन्तमेष वा अक्षरमेष ह्येभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यः क्षरति
 न चैनमतिक्षरन्ति स यदेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो क्षरति न चैनमतिक्षरन्ति
 तस्मादक्षरं तस्मादक्षरमित्याचक्षत एतमेव सन्तं ता वा एताः सर्वा ऋचः
 सर्वे वेदाः सर्वे घोषाः एकैव व्याहृतिः प्राण एव प्राण ऋच
 इत्येव विद्यात् ॥ २.२.२ ॥

“वसिष्ठो” वसतामुत्तमः । “अभ्यपवयत” पावयामास संसारात् ।
 तद्विष्णुवाक्यं ब्रह्म सूक्तान्येवोचतेति सूक्तनामकमभवत् । “वत”
 इत्यास्वादने । स्वात्मनैव स्वयं सुष्टूक्तमिति वा । ‘इदं सर्वं परिपूर्णं
 सन्नहमल्पप्राणिषु प्रविश्य सूक्ष्मरूपो महाप्राणिषु महारूपश्च भावनि’
 इति स भगवानब्रवीत् । तस्मात् ‘क्षुद्रोऽसानि’ इत्युक्तत्वात्क्षुद्रसूक्तास्ते
 क्षुद्रप्राणिषु स्थिताः । भगवद्रूपसङ्गाः । ‘महानसानि’ इत्युक्तत्वात्
 महासूक्ता महाप्राणिषु स्थिताः । सूक्ष्मरूपत्वादेव क्षुद्रनाम भगवतः ।
 न तु सामर्थ्याल्पत्वात् । न हि सामर्थ्यादिगुणेषु कश्चिद्विशेषो
 भगवद्रूपेषु । एभ्यः प्राणिभ्यो गतवानित्यूक् । गच्छति हि मरणकाले ।
 “ब्रह्मणा सम्परीत्यक्तो मृत इत्युच्यते बुधैः” इति हि भारते ।

“म्रियमाणमिमं जीवं वासुदेवादिदेवताः ।
त्यक्त्वा भागेन गच्छन्ति भागतोऽनुव्रजन्ति तम् ॥
गतैर्भागैरपि पुनर्विशेष्युर्भोगसिद्धये ।
भोग्यलोकमनुप्राप्तं तस्मात्स्वप्नवदन्तरा” इति च ।

“अर्च गतिपूजनयोः”, “ऋ गतौ” इति धातोः । सर्वेभ्योऽर्धेभ्यः
स्थानेभ्यः शरीरेभ्यः गतवानिति “अर्धर्चः” । सर्वाणि भूतान्यपादि ।
“पद गतौ” । तस्मात्पदं नाम । अधिकं क्षरतीति “अक्षरम्” ।
क्षरणं नाम सन्ततदानम् । “क्षर विनाशसन्ततदानयोः” इति धातोः ।
एवमृषिषु शब्देषु च व्यवहियमाणानि सर्वाणि नामानि विष्णोरेव मुख्यतः ।
किमु देवतानामानि ।

“यो देवानां नामधा एक एव तं सम्प्रज्ञं भुवना यन्त्यन्या”
(ऋग्वेद १०.८२.३),

“इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्”
(ऋग्वेद १.१६४.६)

“यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुयं मित्रमाहुयमु सत्यमाहुः”,
(तै.ब्रा.३.७.९८)

“नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ति”

— इत्यादि श्रुतिभ्यः । न केवलमृष्यादीनां नाम भगवतः सर्वे वेदा अपि
तस्यैव नामानि । किमु च वेदाः । समुद्रमेघवृक्षपतनभेरीताडनादिसर्वघोषा
अपि तस्यैव नामानि यथायोग्यं योजनीयानि । “एकमेव” व्याहरणम् ।
‘एकप्रकारमेव’ नाम निर्दोषगुणपूर्तिवाचकत्वादेकप्रकारता ।
प्राणे नारायण एव । नारायणविषय एव व्यवहारः । ऋचस्तु विशेषत
इन्द्रादिनामवतो विष्णोर्गुणानल्पज्ञानमपि प्रकाशयन्ति इति । ‘प्राणे नारायण
एव’ इति विद्यात् । उक्तं च बृहत्संहितायाम् —

“हुंकारेण सहैवाब्धिः सर्वाभिभवशक्तताम् ।
विष्णोर्वक्ति यतो हुं च हि पराभिभववाचकः ।
ओमिति स्वरते नित्यं वायुर्मेघेषु संस्थितः ।
बलवन्नादसंयुक्तो ह्याधिकोच्चत्वमस्य तु ॥
ॐकारस्यार्थ उद्दिष्ट उक्तार्थाधिक्यमेव च ।
नादो बली प्रवदति तथा भेरीध्वनिः प्रभोः ॥

अनुदात्तस्वरूपत्वादौदार्यं वदतीशितुः ।
 तदपेक्षयाऽन्यनीचत्वं घण्टाद्याः स्वरितात्मिकाः ॥
 उच्चस्थितिमुदात्तस्तु स्वर्णचञ्चादिकः स्वरः ।
 विष्णोर्वक्ति तथा मन्द्रः श्वासादिः प्रचयात्मकः ।
 एकप्रकारतां विष्णोः सदाचाल्यां वदत्यपि ॥
 इत्यादयः सर्वघोषाः विष्णोरेव गुणोन्नतिम् ।
 वदन्ति किमु वेदाद्या मार्जाराद्यभिधास्तथा ॥
 मारयित्वा प्रभक्ष्यैव जरयत्यखिलं जगत् ।
 तेन मार्जार उद्दिष्टो मोषणान्मूषको हरिः ।
 वर्षणादूष उद्दिष्टो बलनाद्धलिनामकः ।
 तारणात्तृणनामाऽसावित्याद्येकोऽभिधीयते ॥
 सर्वनामापि भगवान्सर्वशक्तिश्च सर्ववित् ।
 ब्रह्मरुद्रादिजीवेभ्यो जडेभ्यः श्रिय एव तु ॥
 व्यतिरिक्तः सदानन्तसान्द्रानन्दैकरूपकः ।
 तस्यैव मुख्यनामानि समाकृष्येतरेष्वपि ॥
 उपचारात्प्रवर्तन्ते व्यवहारप्रसिद्धये ।
 तथैव सर्वनामानि प्रवर्तन्ते च मारुते ॥
 न तावन्मुख्यवृत्त्यैव मुख्यतोऽन्यव्यपेक्षया ।
 मुख्यतः सर्वनामा तु विष्णुरेको न चापरः ॥
 तस्मात्प्राणादिशब्दाश्च विष्णावेव हि मुख्यतः ।
 अन्यव्यपेक्षया वायौ मुख्यवृत्तिर्विधीयते ॥
 वायुश्च सूर्यसंस्थः संस्तपत्येतज्जगत्त्रयम् ।
 आज्ञयैव हरेर्वायोः शक्त्या सूर्यस्तपत्ययम् ॥

— इत्यादि च ।

‘न प्रसिद्धसूर्यस्येयं तापनशक्तिः’ इति ज्ञापयितुं “प्राणो ह्येष
 य एष तपति” इत्युक्तम् । “प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति”
 (बृ.उ. १.५.२३) इति श्रुतिः । प्राणशब्दश्च मुख्यतो विष्णौ
 प्रवर्तमानोऽपि वायावपि वर्तते । अतः सर्ववेदाद्यभिधेयत्वं वायोरप्यस्ति ।
 “प्राणस्य प्राणः” (बृ.उ. ४.४.१८) इति श्रुतेरुभयोरपि प्राणशब्दः
 प्रसिद्ध एव । “अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणः” (बृ.उ. २.२.१)
 इति वायोर्विशेषणात् उत्तमप्राणो विष्णुरिति च सिद्धम् ।

“द्वावात्मनौ हि वेदेषु द्वौ प्राणौ द्वौ च चेतनौ ।
 अज्ञानाभिभवात्सृष्टौ वायुर्नारायणश्च तौ ॥
 तदन्ये चेतनास्सर्वे प्राणाश्चात्मान एव च ।

अज्ञानाभिभवस्पृष्टास्तस्मात्ते ह्यधमाः श्रुताः ।
मध्यमो वायुरेवैक उत्तमः केवलो हरिः ।
सर्वशब्दोदितो तस्मादेतौ द्वावेव नापरः ।
अन्ये चैव मितैः शब्दैरुच्यन्ते नामितैः क्वचित् ।
श्रीरप्यखिलशब्दोक्ता विष्णुवन्न तु मुख्यतः ॥
तस्मादमितनामानावपि तौ मितनामवत् ।
श्रीश्च वायुश्च विष्णुस्तु मुख्योक्तेरमिताभिधः ॥
अनन्तनामाकत्वाच्च सोऽनन्तगुण ईरितः ।
पृथङ्नामानि यस्मात्तद्गुणानेव प्रचक्षते” ॥

— इत्यादि ब्रह्माण्डे ॥ २.२.२ ॥

विश्वामित्रं ह्येतदहः शंसिष्यन्तमिन्द्र उपनिषससाद स हान्नमित्यभिव्याहृत्य
बृहतीसहस्रं शशंस तेनेन्द्रियस्य प्रियं धामोपेयाय तमिन्द्र उवाच
ऋषे प्रियं वै मे धामोपागाः स वा ऋषे द्वितीयं शंसेति स
हान्नमित्येवाभिव्याहृत्य बृहतीसहस्रं शशंस तेनेन्द्रियस्य प्रियं
धामोपेयाय तमिन्द्र उवाच ऋषे प्रियं वै मे धामोपागाः स वा ऋषे
तृतीयं शंसेति स हान्नमित्येवाभिव्याहृत्य बृहतीसहस्रं शशंस
तेनेन्द्रियस्य प्रियं धामोपेयाय तमिन्द्र उवाच ऋषे प्रियं वै मे
धामोपागा वरं ते ददामीति स होवाच त्वामेव जानीयामीति तमिन्द्र उवाच
प्राणो वा अहमस्मृषे प्राणस्त्वं प्राणः सर्वाणि भूतानि प्राणो ह्येष य
एष तपति स एतेन रूपेण सर्वा दिशो विष्टोऽस्मि तस्य मेऽन्नं मित्रं
दक्षिणं तद्वैश्वामित्रमेष तपन्नेवास्मीति होवाच ॥ २.२.३ ॥

अन्यदेवताविषयत्वेन प्रतीयमाना अप्यृचो भगवद्विषया एव मुख्यतः ।
तदनन्तरं वायुविषयाश्च । तस्माद्बृहतीसहस्रं सर्वं मुख्यतो
नारायणस्यान्नं तदाज्ञया वायोश्च । तस्मात्तच्छंसनेन भगवान्वायुश्च
अतिप्रीयेत इति दर्शयति — “विश्वामित्रं ह्येतदहः शंसिष्यन्तम्”
इत्यादिना ।

“वृत्रं हत्वा पुरेन्द्रस्तु महेन्द्रत्वाभिपत्तये ।
 महाव्रतं कर्म चक्रे हौत्रं चक्रेऽत्र कौशिकः ।
 भृगुरध्वर्युरभवद्ब्रह्म ब्रह्माऽभवत्स्वयम् ।
 उद्गाता वायुरभवत्स्वयं नारायणः प्रभुः ।
 सादस्यमकरोत्तत्र तदन्येऽन्येऽपि चर्त्विजः ।
 बृहतीसहस्रं शंसिष्यन्यदा सस्मार केशवम् ।
 वायुना सह देवेशस्तदा वासवमाविशत् ।
 आविष्टो विष्णुनाथेन्द्रो वायुन सह कौशिकम् ।
 शंसेत्युक्त्वा निषण्णोऽभूदिदमन्नं तवेति सः ।
 ऋक्साहस्रं शशंसाथ यज्ञाङ्गत्वेन भक्तितः ।
 तत् श्रुत्वा तुष्टिमगमत्केशवो वायुसंयुतः ।
 द्वितीयवारं शंसेति प्राह तं च जनार्दनः ।
 प्रीत्यैव शक्रमाविष्टो विश्वामित्रः शशंस तत् ।
 अतिप्रियत्वाभगवान्पुनरप्याह कौशिकम् ।
 तृतीयं च शशंसास्मै विष्णोरन्नं प्रकल्प्य तत् ।
 ततोऽतितुष्टो भगवान्ददामि वरमित्यमुम् ।
 ऊचे स प्रथमे त्वेव निजसालोक्यमीश्वरः ।
 प्रादादिद्वितीये सामीप्यं तृतीये पुनरेव च ।
 वरं ददानीत्युक्तः सन् मुनिः प्राह जनार्दनम् ।
 सम्यक्त्वामेव जानीयामिति मोक्षे सुखोच्छताम् ।
 इच्छन्स्तं प्राह भगवानिन्द्रस्थो वायुसंयुतः ।
 सर्वनामाहमस्म्येक इति ज्ञानं ममोत्तमम् ।
 यस्मात्सर्वगुणत्वं स्यात्सर्वनामत्वं एव तु ।
 न हि दोषाभिधायीनि विष्णोर्नामानि कानिचित् ।
 अदोषत्वान्महाविष्णोर्न सामान्यवचांस्यपि ।
 सर्वोत्तमगुणात्मत्वात्सदा नारायणस्य हि ।
 सर्वोत्तमगुणानेव नामान्याचक्षते हरेः ।
 यावज्ज्ञानेन मोक्षः स्यात्तावज्ज्ञात्वाऽपि कौशिकः ।
 अधिकज्ञानलब्ध्यर्थं मोक्षेऽधिकसुखाप्तये ।
 जानीयां त्वामिति प्राह तस्मा आह स केशवः ।
 इन्द्राविष्टः प्राणनाम तथाऽन्याश्चाभिधाः प्रभुः ।
 प्रकृष्टानन्दरूपत्वात्प्राण इत्यभिधीयते ।
 अहयत्वादहं नामाऽस्मसनान्मिनुतेरपि ।
 ततो वेत्तीति च त्वं स पूर्णत्वात्सर्वनामकः ।
 सर्वाणि बहुरूपत्वात्सर्वरूपेषु पूर्तितः ।
 प्रभूतत्वाद्भूतनाम सर्वरूपप्रभूततः ।
 बहुरूपः स भूतानीत्युक्तो विष्णुस्सनातनः ।

सर्वैश्वर्यरूपत्वादेश इत्यभिधीयते ।
 स एव सूर्यसंस्थः सन् लोकं तपति केशवः ।
 सर्वनामवतस्तस्य ममान्नं मित्रमुच्यते ।
 अन्नाभिमानिनी साक्षाच्छीरेव प्रमदोत्तमा ।
 साऽन्नमित्युच्यते विष्णोर्भोग्यत्वान्मित्रमेव च ।
 दक्षभागस्थितेनत्वाद्दक्षिणं नाम सोच्यते ।
 तस्या इनो हि विष्णुः स दक्षभागे स्थितः सदा ।
 यस्याभिमानिन्यन्नस्य लक्ष्मीः सा देवतोत्तमा ।
 वैश्वामित्रं तदन्नं तु ऋक्सहस्रात्मकं मतम् ।
 विश्वामित्रेण दृष्टत्वाद्वैश्वामित्रमितीर्यते ।
 इन्द्राविष्टः कोऽयमिति शङ्कां परिहरन्हरिः ।
 आदित्यसंस्थितो विष्णुस्तपन्नस्मीति चोचिवान् ।
 त्वां जानीयामिति प्रश्नं विश्वामित्रस्य कुर्वतः ।
 अभिप्रायद्वयं ह्यस्ति शक्राविष्टो न चापरः ।
 हरेरिति तु मे तर्कस्तेजोबाहुल्यतोऽजनि ।
 तस्य तर्कस्य सत्यत्वं ज्ञातव्यं प्रथमं मया ।
 द्वितीयं यदि विष्णुस्स्याज्ज्ञातव्यो मे विशेषतः ।
 इत्यभिप्रायमस्यैव ज्ञात्वा विष्णुः सनातनः ।
 अभिप्रायद्वयस्यापि परिहारं हरिर्ददौ ।
 प्राणो वा अहमित्यादि नामसन्दर्भमुक्तवान् ।
 विशेषज्ञानसिद्धयर्थं नाम्नोक्तिः परमात्मनः ।
 इन्द्राविष्टः कोऽयमिति शङ्कानुत्थर्थमेव च ।
 तपन्नेवास्मीत्यवदत्तपन्तं वेद सोऽपि हि ।
 नारायणं सूर्यगतं गायत्र्योपासको हि सः ॥

— इति ब्रह्माण्डे ।

उपनिषणमिन्द्रं दृष्ट्वाऽपि “त्वामेव जानीयाम्” इति वरस्वीकारात्
 इन्द्रादेव चेन्द्राविष्टो भगवानत्रोक्त इति ज्ञायते । इन्द्रं तु जानात्येव
 हि विश्वामित्रः । भगवन्तमपि स्वरूपत आगतं जानात्येव । विशेषज्ञानप्रार्थने
 प्राणो वा “अहमस्म्यृष” इत्यादिकमेव पूर्यते । “एष तपन्नेवास्मि”
 इति व्यर्थम् । “प्राणो ह्येष य एष तपति” इत्युक्तत्वात् । “स
 एतेन रूपेण सर्वा दिशा विष्टोऽस्मि” इत्यादिनाऽप्याविष्टस्य विष्णुत्वं
 किञ्चिज्ज्ञायते । तथाऽप्येतेनेति तृतीयात्वाकरणत्वाशङ्का भवति ।
 “तस्य मे” इति वैयधिकरण्यमिति च । अतो भगवन्नामानि पृथगुक्त्वा
 ‘अहं विष्णुः’ इति “एष तपन्नेवास्मि” इत्युवाच । इन्द्रशरीरमेव
 पश्यतो विश्वामित्रस्य तर्कमात्रतो भगवानिति किञ्चिज्जानत इति ज्ञायते ।

न चेन्द्रस्य प्राणशब्दः सर्वशब्दाभिधेयत्वं च विद्यते । “अजस्य नाभावध्येकमर्पितम्” (ऋग्वेद १०.८२.६) इत्युक्तस्य पद्मनाभस्य हि “यो देवानाम नामधा एक एव” (ऋग्वेद १०.८२.३) इति सर्वदेवाभिधानत्वं उक्तम् । इन्द्रे हि “इन्द्र”शब्दोऽपि न मुख्यतो वर्तते । परमश्चैर्याभावात् । “इन्द्र”शब्दोऽपि विष्णावेव वर्तते । स हि परमेश्वरः । “यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुयं मित्रमाहुयं सत्यमाहुः” (तै.ब्रा.३.७.१८) इति श्रुतेश्च । “इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्” (ऋग्वेद १.१६४.४६) इत्यादि श्रुतेश्च । “सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणी” (ऋग्वेद १.१६४.३६) इत्यादिना विष्णुरेव हि यत्र प्रस्तुतः ।

“नामानि विश्वाऽभि न सन्ति लोके यदाविरासीदनृतस्य सर्वम् ।
नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ति” ॥

— इति श्रुतिः । “यो देवानां नामधा एक एव” (ऋग्वेद १०.८२.३) इत्यवधारणान्नान्यस्य सर्वनामत्वम् । स च विष्णोर्नान्यः । पद्मनाभत्वादेव । श्रियो वायोरपि न नारायणादिनामवत्वम् । “एको वासुदेवस्तत्सदृशपरौ न स्तः” इति श्रुतिः । “एको नारायणस्तत्समो वाऽधिको वा नास्ति” इति च । “येनावृतं खं च दिवं मही च येनादित्यस्तपति तेजसा भ्राजसा च । यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति यदक्षरे परमे प्रजाः” (तै.आ.१०.१.१) इत्युक्तस्य समुद्रशायिन एव नारायणस्य “तदेवतं तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्” इति परब्रह्मत्वावधारणाच्च विष्णोः परं सदृशं वा नास्त्येव । अतस्तदत्रोच्यत इत्यपि न वक्तव्यम् ।

“परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्रुवन्ति ।
न ते विष्णो जायमानो न जातो देवः महिम्नः परमन्तमाप” ॥

— (ऋग्वेद ७.१९.१) इत्यादेश्च । “नकिरिन्द्र त्वदुत्तरो न ज्यायान् अस्ति वृत्रहन् । नकिरेवा यथा त्वम्” (ऋग्वेद ४.३०.१) इत्याद्यपि सर्वनामकत्वात्तस्यैव ।

“किमेकं दैवतं लोके किं वाप्येकं परायणम्” (महा. १३.१३५.२) इत्यादि प्रश्नस्यापि —

“परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ।
परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणम् ।

पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
 दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता ।
 यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे ।
 यस्मिन्श्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये ।
 तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते ।
 विष्णोर्नामासहस्रम्... ” ॥

— (महा. १३.१३५.१-१२) इत्येव भारते परिहाराच्च । “मेऽन्नं दक्षिणम्”
 इत्युक्तत्वाच्च विष्णोरेव इति ज्ञायते । स हि विष्णुर्दक्षिणामित्र उक्तो
 हरिवम्शेषु धन्याश्चर्याध्याये ।

“दक्षिणाभिः सहैवैतन्मदधस्ताज्जगत्सदा ।
 धन्याश्चर्योऽहमेवैको मित्रं मे दक्षिणा रमा ॥
 इत्यवादीद्धरिभूपा धन्योऽसीत्युदितो मया” ॥

— (हरिवम्शे विष्णुपर्वणि ११० अध्याये) इति नारदवचनम् । न च
 बृहतीसहस्राभिमानिनीं देवीं विना चेतनमात्रस्य मुख्यमित्रत्वं युज्यते ।

“मिनोति त्रायते चेति मित्रमित्यभिधीयते ।
 तस्माद्योऽयं विजानाति स मित्रं तस्य नान्यथा” ॥

— इति भारते । उक्त्यायुत्वाच्च विष्णुरेवात्रोक्त इत्यवगम्यते ।
 बृहतीसहस्रं ह्युक्थनामकं मुख्यतः ।

“महाप्रतनियुक्तं यदृक्सहस्रं हरेः प्रियम् ।
 तदुक्थमिति सम्प्रोक्तं तेने यो विष्णुरेव हि ।
 तस्मादुक्थयुरित्युक्त ऐश्वर्यादिन्द्र उच्यते ।
 तस्मादुक्थायुरिन्द्रेति विष्णुर्यज्ञेषु पूज्यते” ॥

— इति गारुडे ।

विष्णुर्हि “उक्थायुरिन्द्र” इत्युच्यते । यज्ञेष्वन्य इन्द्रः पृथक्चोच्यते ।
 “यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुर्य मित्रमाहुर्यमु सत्यमाहुः” (तै.ब्रा.३.७.१८)
 इत्युक्त्वा “तस्मै त्वा तेभ्यस्त्वा” (तै.ब्रा.३.७.१९) इति भेदवचनाच्च ।
 “सत्य” इति वायुः । “सदिति प्राण” (२.१.५) इति श्रुतेः ।

“सदेव सत्यमित्युक्तं सत्यो वायुरुदाहृतः ।

साधुत्वं सत्यता प्रोक्ता साधुर्वायुर्हि सर्वतः” ॥

— इति शब्दनिर्णये । प्रियधाम्न उप समीपे गमनं नाम तद्धामप्राप्तिकारण-
भगवत्प्रसादप्राप्तिः । अन्यथा “उप”शब्दो व्यर्थः स्यात् । न च
तदैव भगवतः प्रियं धाम विश्वामित्रेण प्राप्तम् ।

“बृहतीसहस्रे प्रथमे सालोक्यं प्रददौ हरिः ।
द्वितीये स्वपुरप्राप्तिं तृतीयेऽन्तःपुरस्य च ।
तथा स्वविषयं ज्ञानं विश्वामित्रे ददौ प्रभुः” ॥

— इति च गारुडे ।

न चेन्द्रादिभिरैक्यमत्रोच्यते । “प्राणस्तथाऽनुगमात्” (ब्र.सू.१.१.२८)
इति च विष्णोरेव प्राणशब्दाभिधेयत्वमुक्त्वा “न वक्तुरात्मोपदेशादिति
चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्” (ब्र.सू. १.१.२९) इति ‘वक्तुः
बृहतीसहस्रं शंसितुर्विश्वामित्रस्येन्द्रेण स्वात्मोपदेशः क्रियत’ इति पक्षो
निराकृता हि भगवता सूत्रेषु । “अध्यात्मसम्बन्ध”शब्देन आवेशो विष्णोः
इन्द्रे विवक्षितो भगवता । अन्येष्वन्तर्यामिरूपेण सम्बन्धोऽस्त्येव । अस्मिन्निन्द्रे
तु विशेषावेशस्तात्कालिकः । अधिकात्मनः परमात्मनः सम्बन्धो “
अध्यात्मसम्बन्धः” ।

न हि स्वात्मना स्वस्य सम्बन्धो भवति । यद्यध्यात्ममात्रमत्रोच्यत इति विवक्षितं
तर्हि ‘अध्यात्मभूमा’ इत्येव स्यात्, “सम्बन्ध”शब्दो व्यर्थः ।
तस्मादिन्द्रादिजीवेभ्यो विष्णोर्भेद एवात्र भगवतो विवक्षितः ।

“शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्” (ब्र.सू. १.१.३०) इति शास्तुः
अन्तर्यामिणो विष्णोः सर्वशरीरस्थितत्वात्सर्वनामाभिधेयत्वं चोक्तं “अहं
मनुरभवं सूर्यश्च” (बृ.उ.१.४.१०, ऋग्वेद ४.२६.१) इत्यादिवत् ।
न हि मनुसूर्यादिः भवति वामदेवस्तेषां पक्षेऽपि । सर्वप्रवृत्तिहीनतां हि
ते मोक्षं वदन्ति । अत्र च “अहं भूमिमददामार्याय” (ऋग्वेद ४.२६.२)
इत्यादिना प्रवृत्तिरेवोच्यते । न च वामदेवेन मन्वादिकर्म क्रियते कदापि ।
अतीतार्थश्चायं दृश्यते “भूमिं अददाम्” (ऋग्वेद ४.२६.२) इत्यादिना ।
न हि पूर्वं वामदेवेन तानि कर्माणि कृतानि । भगवान्विष्णुर्हीन्द्राय भूमिं
अददात् । स एव च सर्वेष्वन्तर्यामित्वेन स्थित्वा नामप्रवृत्तिनिमित्तानि
सर्वकर्माणि कुर्वन्नवबोधसूरिनियमनादिभिः “मनु”, “सूर्य”आदि
सर्वनामा भवति । यदि भेदस्य पूर्वमेव मिथ्यात्वमङ्गीक्रियते तर्हि
भूमिदानादिसर्वकर्मणां मन्वादित्वस्यापि मिथ्यत्वात् “अहं मनुरभवम्”
इत्यादिकं सर्वमनर्थकथनमेव भवति ।

“जीवेश्वरभिदा च जीवभेदः परस्परम् ।
जडेश्वरभिदा चैव जडभेदस्तथैव च ।
जडजीवभिदा चैव सत्योऽयं भेदपञ्चकः ।
न कदाचिन्निवर्त्योऽयं मुक्तौ संसार एव च ।
य एतदन्यथा ब्रूयुस्ते हि यान्त्यधरं तमः” ॥

— इति भविष्यत्पर्वणि ।

“असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
ईश्वरोऽहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥
एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मनोऽल्पबुद्धयः ।
आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि” ॥ (गीता १६.८-९)

“मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यन्त्यधमां गतिम्” (गीता १६.२०)

— इत्यादि च । न च “प्राणो वा अहमस्म्यृष” इत्यादौ “अहं”,
“अस्मि” आदिशब्दोऽस्मच्छब्दार्थस्थः । “एष तपन्नेवास्मि”
इत्युपरितनस्य वैयर्थ्यात् । “प्राणो ह्येष य एष तपति” इत्युक्तत्वात् ।
अतो “अहमस्मि” इत्यादि च भगवान्नामैव । न च जीवैक्यवचनमत्र
प्रस्तुतम् । “ता वा एताः सर्वा ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव
व्याहृतिः प्राण एव” (ऐत.आ.२.२.२) इति सर्वनामाभिधेयत्वं भगवत
उक्त्वा तत्रैव प्रमाणत्वेन विश्वामित्रं “ह्येतदहः” इत्याद्याख्यायिकोक्ता ।
तस्मात्सर्वान्तर्यामित्वात्सर्वगुणत्वात्सर्वशक्तित्वाच्च सर्वनामवत्त्वमेव
विष्णोरुच्यते न तु सर्वस्वरूपत्वम् । उक्तं च भारते —

“स्रष्टृत्वाच्चैव पातृत्वान्नियमाच्च प्रकाशनात् ।
सर्वत्वमुक्तं विष्णोस्तु न तु सर्वस्वरूपतः”

— इति । “पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम्”
(ऋग्वेद १०.९०.२) इति पुरुषेणैवेदं सर्वं व्याप्तं यद्भूतं यच्च भव्यं
‘आ तृणादाकरीषात्सर्वं भगवान्’ इति मिथ्यादृष्टिरेवेति च श्रुतिः ।

“हिरण्मयो ह वा अमुष्मिंल्लोके सम्भवति हिरण्मयः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो
ददृशे य एवं वेद अमृतो ह वा अमुष्मिंल्लोके सम्भवत्यमृतः सर्वेभ्यो
भूतेभ्यो ददृशे य एवं वेद” (२.१.३), “स प्रज्ञेनात्मनाऽस्माल्लोकाद्-
उत्क्राम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानात्वाऽमृतः समभवत्समभवत्”

(२.६.१) इत्यादिना मुक्तानामपि भेदस्यैवोक्तेश्च ।

न हि भेदाभावे “सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददृश” इति युज्यते । न चामुक्तैः सर्वभूतैर्मुक्तो दृश्यते । एकत्वे तु ‘ददृश’ इत्येतावता पूर्यते “सर्वेभ्यो भूतेभ्य” इति व्यर्थम् । न च तेषां पक्षे स्वयमपि स्वात्मानं पश्यति । कर्तृकर्मविरोध इति हि ते वदन्ति । अतः सर्वश्रुतिविरोध एव जीवेश्वरैक्याङ्गीकारे ।

न च ‘कर्तृकर्मविरोधो नामास्ति’ इत्यत्र किञ्चिन्मानम् । श्रुत्युनभवसिद्धत्वाच्च स्वदर्शनादेः । न च तेषां पक्षे प्रज्ञेन सर्वज्ञेन परमात्मना सर्वकामावाप्तिर्नामाङ्गीक्रियते शरीरादुत्क्रान्तस्य ज्ञानिनः । तस्माद्वेदविरुद्धवादिन एव तेऽपि ।

न च शून्यवादिनः कश्चिद्विशेषो दृश्यते । न हि ‘सर्वावाच्यं सर्वाज्ञेयं शून्यं च’ इति कश्चिद्विशेषः । केनापि शब्देनावाच्यस्य लक्षणायामपि प्रमाणं नास्ति । क्षीरमाधुर्यादयोऽपि तैरेव शब्दैरुच्यन्ते —

“विशदं क्षीरमाधुर्यं स्थिरमाज्यस्य तीक्ष्णकम् ।
गुडस्य पनसादीनां निर्हारीत्यभिधीयते” ॥

— इति शब्दनिर्णये ।

न च सर्वगुणदोषक्रियाविनिर्मुक्तस्यास्तित्वमपि कुत्रचिद्दृष्टम् । अतः शून्यवादिन एव तेऽपि । “अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति” (कठ उ.२.३.१३) इत्यादिना भगवतो प्रसादादिगुणाश्च भगवतो दृश्यन्ते । “यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः” (कठ उ.१.२.२५) इत्यादिना कर्माणि च । “तस्मिन्देवाः श्रिताः सर्वे” इत्यादिगुणाश्च तत्रैवोक्ताः ।

“अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः ।
आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे ह्रदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृशे” ॥

— (ऋग्वेद १०.७१.७) इति मुक्तानामपि तारतम्यं चोक्तम् ।

“श्रुत्वा विष्णुं कर्णफलं प्राप्तत्वात्कर्णसंयुताः ।
अक्षण्वन्तो दर्शनाच्च विष्णोर्मुक्ताश्च ये गणाः ॥
तारतम्यं च तेषां हि श्रुतावुदितमञ्जसा ।
क्षीरसागरदघ्नास्तु केचित्तिष्ठन्ति मुक्तिगाः ॥

उपस्थिता ब्रह्मवनं केचिदश्वत्थमण्डलम् ।
ऐरे ह्रदे केचिदपि देवा एव परं हरिम् ॥
नागभोगशयं मुक्ता ददृशेऽधिकमोदिनः ।
सागरादिस्थिता विष्णुं पश्यन्ति क्वचिदेव हि”

— इति ब्रह्मसारे ।

“यत्र ब्रह्मा पवमान छन्दस्यां ३ वाचं वदन् ।
ग्राव्या सोमे महीयते सोमेनानन्दं जनयन्निन्द्रायेन्दो परिस्रव ॥
यत्र ज्योतिरजस्रं यस्मिंल्लोके स्वर्हितम् ।
तस्मिन्मां धेहि पवमानामृते लोके अक्षित इन्द्रायेन्दो परिस्रव ॥
यत्र राजा वैवस्वतो यत्रावरोधनं दिवः ।
यत्रामूर्यहृतीरापसतत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परिस्रव ॥
यत्रानु कामं चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिवः ।
लोका यत्र ज्योतिष्मन्तस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परिस्रव ॥
यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुदः आसते ।
कामास्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परिस्रव” ॥

— (ऋग्वेद ९.११३.६-१०) इत्यादिना ब्रह्मसूर्ययमादीनां सर्वदेवानां दिवोदेव्या
अवरोधभूतानां सर्वदेवीनां गङ्गाद्यब्देवतानां च वेदव्याख्यानां सोमयागादिकं
कामचरणं च मुक्तानां भेदेनावस्थितानामुच्यते । मुक्ताश्चत्रोच्यन्त इति
प्रतीयते । ‘अमृतं कृधि’ इति वचनात् । अमुक्तानां स्वे स्वे लोके
अवस्थानं हे तेषाम् । मुक्तानां हि विष्णुलोकेऽवस्थानं देवानाम् ।

“मुक्तः प्रतिज्ञानात्” (ब्र.सू.४.४.२),
“सङ्कल्पादेव च तत् श्रुतेः” (ब्र.सू.४.४.८),
“जगद्वापारवर्जम्” (ब्र.सू.४.४.१७),
“भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च” (ब्र.सू.४.४.२२),
“अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्” (ब्र.सू.४.४.२३)

— इत्यादि मुक्तसूत्रेभ्यश्च मुक्तानां विष्णोर्भेदो भोगादिकं च सर्वं
प्रतीयते । “ग्राव्या सोमे महीयत” (ऋग्वेद ९.११३.६) इति ब्रह्मणो
अन्यमुक्तैः पूज्यत्वं च प्रतीयते ।

न च सूत्रेषु निश्चितार्थस्यौपचारिकत्वं वक्तुं युज्यते । निर्णयात्मकत्वात्
तेषाम् । अतिप्रसङ्गश्चोपचारादिकल्पने । “ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव
हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः” (गीता १३.५) इति विनिश्चितानि ब्रह्मसूत्राणि ।

“बहुनाऽत्र किमुक्तेन यावच्छ्रुते न गच्छति ।
योगी तावन्न मुक्तः स्यादेष शास्त्रस्य निर्णयः”

— इति चादित्यपुराणे ।

न च निर्णायकानि भगवद्वाक्यान्यपहाय मानुषवाक्यैरेव तेषामुपचारत्वादि
कल्प्यम् । न च ‘भोगरहिता मुक्तिर्नामान्याऽस्ति’ इत्यत्र किञ्चिन्मानम् ।

“भुञ्जते पुरुषं प्राप्य यथा देवग्रहादयः ।
तथा मुक्तावुत्तमायां विष्णुमाविश्य भुञ्जते ।
विष्णोर्वशाच्च ते सर्वे सर्वदा दुःखवर्जिताः ।
न तु विष्णुगुणान्सर्वे भुञ्जते ते कदाचन ।
बाह्यभोगान्भुञ्जते च तारतम्येन कांश्चन ।
विष्णोर्देहाद्बहिःश्चापि निर्गच्छन्ति यथेष्टतः” ॥

— इति स्कान्दे ।

“इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च” ॥

— (गीता १४.२) इति भगवद्वचनम् ।

तस्मान्मुक्तैरपीज्यमानः सर्वस्माद्भिन्नः सर्वोत्तमः सर्वनामा सर्वशक्तिः
सर्वगुणसम्पूर्णो नारायणः सर्ववेदादिषूच्यत इति सिद्धम् ॥ २.२.३ ॥

तद्वा इदं बृहतीसहस्रं सम्पन्नं तस्य यानि व्यञ्जनानि तच्छरीरं
यो घोषः स आत्मा य ऊष्माणः स प्राण एतद्ध स्म वै तद्विद्वान्वसिष्ठो
वसिष्ठो बभूव तत एतन्नामधेयं लेभ एतदु हैवेन्द्रो विश्वामित्राय
प्रोवाचैतदु हैवेन्द्रो भरद्वाजाय प्रोवाच तस्मात्स तेन बन्धुना यज्ञेषु
हूयते तद्वा इदं बृहतीसहस्रं सम्पन्नं तस्य वा एतस्य बृहतीसहस्रस्य
सम्पन्नस्य षट्त्रिंशतमक्षराणां सहस्राणि भवन्ति तावन्ति
शतसंवत्सरस्याह्नां सहस्राणि भवन्ति व्यञ्जनेरैव रात्रीराप्नुवन्ति

स्वरैरहानि तद्वा इदं बृहतीसहस्रं सम्पन्नं तस्य वा एतस्य
 बृहतीसहस्रस्य सम्पन्नस्य परस्तात्प्रज्ञामयो देवतामयो ब्रह्ममयोऽमृतमयः
 सम्भूय देवता अप्येति य एवं वेद तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं
 तदुक्तमृषिणा सूर्य आत्मा जगतस्थस्थुषश्चेत्येतद् वैवोपेक्षतोपेक्षत ॥ २.२.४ ॥

॥ इत्यैतरेयोपनिषत्सु द्वितीयारण्यके प्रथमोऽध्यायः ॥

यावतीभिर्ऋग्भिः शंसिताभिः षट्त्रिंशत्सहस्राण्यक्षराणि भवन्ति ।
 यस्मात्कस्मादपि च्छन्दस्तावत्यः शंसनीयास्तदा सम्पादितं बृहतीसहस्रं
 भवन्ति । तत्र या व्यञ्जनाभिमानिदेवता सैव सर्वप्राणिनां शरीराभिमानिदेवता
 स्वायम्भुवो मनुः । घोषाभिमानिदेवता सर्वजीवाभिमानी ब्रह्मा । ऊष्माभिमानि
 वायुः ।

“व्यञ्जनानां शरीरस्य चाभिमानी मनुः स्मृतः ।
 घोषाणां सर्वजीवानामभिमानी चतुर्मुखः ।
 ऊष्माभिमानी वायुश्च प्रतिपाद्यो जनार्दनः ।
 एतेषामधिपं विष्णुं बृहत्युक्थस्य देवताम् ।
 उपास्यैव वसिष्ठोऽभूद्वसिष्ठः शक्र एव च ।
 एतां विद्यां कौशिकाय भरद्वाजाय चादरात् ।
 एतद्विद्याबलेनैव विद्याधीशेन बन्धुना ।
 यज्ञेष्वहूयते नित्यमिन्द्रो विष्णुप्रसादतः ।
 षट्त्रिंशद्रूपवान्विष्णुर्व्यञ्जनेषु च संस्थितः ।
 तान्येव विष्णुरूपाणि रात्रीनामपि देवताः ।
 एकैकं च सहस्रं तद्व्यञ्जनेषु च रात्रिषु ।
 रूपं विष्णोः स्थितं व्यूह षट्त्रिंशतिसहस्रधा ।
 षट्त्रिंशतिसहस्राणि स्वरगाणि हरेरपि ।
 तान्येवाह्नां दैवतानि रूपाणि परमात्मनः ।
 द्वासप्तति सहस्राणि रूपाण्येवं रमापतेः ।
 शताब्दानामहोरात्रदैवतान्युत्तमानि च ।
 बृहतीसहस्रवर्णानामपि ध्यात्वाऽखिलान्यपि ।
 शतवर्षहरिध्यानफलमाप्नोति पूरुषः ।
 एवं ज्ञात्वाऽपि सम्पाद्य बृहतीनां सहस्रकम् ।
 ज्ञानान्नारायणस्यैव प्रकृष्टज्ञानसन्ततेः ।
 स एव मे मयो विष्णुः प्रकृष्टज्ञानरूपकः ।

प्राधान्यं मयशब्दोऽयं वक्ति विष्णोः सदैव हि ।
 प्रधानोऽस्य हरिर्यस्मात्प्रज्ञारूपोऽधिदेवता ।
 ब्रह्मामृतं च तेनायं ब्रह्मादिमय उच्यते ।
 सर्वोत्तमस्वरूपत्वाद्विष्णुरुक्तः स देवता ।
 ब्रह्म पूर्णगुणत्वाच्च नित्यत्वादमृतं तथा ।
 एतादृशं तु यो विष्णुं प्रधानं वेत्ति सर्वदा ।
 प्रज्ञादिभिर्गुणैः स्वस्मात्परेभ्यश्च सदाऽधिकम् ।
 प्रज्ञादेवब्रह्मामृतमयः स परिकीर्तितः ।
 प्रज्ञादिमय एवं स भूत्वा देवान् क्रमेण च ।
 एति मारुतपर्यन्तान्मारुतेन च केशवम् ।
 सम्पादनाच्च विद्याया अस्या परत एव च ।
 द्वासप्ततिसहस्राणि रूपाणि हि रमापतेः ।
 बृहतीसहस्रसंस्थानि स्वरव्यञ्जनभेदतः ।
 तान्येव पुरुषस्थानि यस्मात्पुरुषसंस्थितम् ।
 बृहतीसहस्रं तच्छ्रुत्वा व्यज्यते न हृते नरम् ।
 द्वासप्ततिसहस्राणि तान्येवाहर्निषासु च ।
 विष्णुरूपाणि सूर्येऽपि त्वहोरात्रं च सूर्यगम् ।
 तस्माद्योऽयमहं नामा सदाऽहेयत्वहेतुतः ।
 स एवासौ सूर्यसंस्थः साक्षान्नारायणः प्रभुः ।
 योऽसौ सूर्यगतो विष्णुः सोऽहेयो भास्करादिभिः ।
 एवं मनुष्यजीवेषु सूर्यादिषु च संस्थितः ।
 एक एव परो विष्णुरिति जीवसमीपगम् ।
 ईक्षन्नारायणं देवं सर्वजीवेश्वरेश्वरम् ॥

— इत्यैतरेयसंहितायाम् ।

“सम्पन्नस्य” परस्तादनन्तरमेव । न पुनः कर्मान्तरेण शरीराम्भ
 एवंविदो भवति । “प्रज्ञामयो देवतामय” इत्यादिपृथक्-
 पृथङ्मयशब्दोऽनिरुद्धादिचतुर्मुर्तीनामपि परस्परसाम्येन
 सर्वजीवेभ्य आधिक्यं ज्ञातव्यमिति दर्शितम् ।

“अन्तर्यामिस्वरूपेण ज्ञापयन्ननिरुद्धकः ।
 प्रज्ञेत्युक्तो द्योतनाच्च प्रद्युम्नो देवतोदितः ।
 अमं करोति यच्छास्त्रमृतं स्वस्मिन् पुनः पुनः ।
 सङ्कर्षणोऽमृतं तस्माद्वासुदेवस्तु बृहणात् ।
 जीवानां मुक्तिदानेन ब्रह्मेति कथितः प्रभुः ।
 एवमेकोऽपि भगवांश्चतुर्धा समुदीरितः”

— इति चातुरात्म्ये ।

“सम्भूय” इत्यत्र “सम्” इत्युपसर्गाद्बृहतीसहस्रसम्पादनानन्तरं
भगवदाधिक्यं पुनराधिक्येन ज्ञायत इत्युक्तं भवति । भगवदाधिक्यमधिकं
ज्ञात्वा देवता अपि क्रमेण प्राप्नोति ।

“द्वासप्ततिसहस्राणां रूपाणां पर्युपासनात् ।
आधिक्यं ज्ञायते विष्णोर्नितरां हि पुनः पुनः ।
प्राप्नोति देवताश्चैव केशवान्ताः क्रमेण तु ।
योग्या अस्याश्च विद्याया देवा ऋषय एव च” ॥

— इति सत्तत्त्वे ।

बृहतीसहस्रस्थितानि विष्णुरूपाणि पुरुषे स्थितानि पुरुषैरहेयत्वादहं नामकानि
तान्येव सूर्ये स्थितानि, यान्येव सूर्ये स्थितानि तान्यपि सूर्यादिभिरहेयत्वाद्-
अहं नामकानि तदेवोक्तं नारायणाख्यं परं ब्रह्मैव सर्वदा उप समीप ईक्षेत ।

नात्र जीवेश्वराभेदो विवक्षितः । उप समीपे ईक्षत इति समीपे दर्शनवचनात् ।
न च निरर्थकत्वमुपसर्गस्याङ्गीकर्तुं युक्तम् । न ह्यार्षेषु वेदादिषु
व्याकरणनिरुक्तादिषु चोपसर्गाणां वैयर्थ्यमङ्गीकृतं कुत्रचित् । उक्तं
च भगवता व्यासेन —

“नानर्थकः स्वरो वाऽपि वर्णो वा कुत्रचिद्वेत् ।
पदं वाक्यं कुतश्च स्यान्नाल्पार्थमपि कुत्रचित् ।
उच्चारार्थमपि वा नास्ति किञ्चित्स्वरादिकम् ।
महार्थमेव सर्वं हि वेदे वा वैदिकेऽपि वा” ॥

— इति । सुकरं च सर्वपदानामनर्थत्वकल्पनम् । यैश्च
वाक्यैरर्थवत्त्वं प्रतीयते तेषामप्यनर्थकत्वमेव स्याद्विशेषाभावात् ।
न च मानुषवाक्येन वेदपदानामानर्थक्यं कल्प्यम् । जीवेश्वरैक्याङ्गीकारे
“योऽहं सोऽसौ” इत्येव पूर्यते, पुनः “योऽसौ सोऽहम्” इति
व्यर्थम् । न ह्यस्य तेनैक्ये तस्यानेन भेदशङ्का भवति । “अस्य”,
“तस्य” इति भेदाङ्गीकारे नाभेदो मुख्यः । किन्तु तदधीनत्वमेवान्यस्य
भवति स्नेहविशेषो वा । ‘चैत्रो मैत्रो, मैत्रश्चैत्र’ इतिवत् ।
तत्र ह्युभयस्नेहापेक्षया पुनर्वचनं युज्यते । अभ्यासत्वे ह्येकप्रकारेण
प्रयोगो दृष्टः । अत्र हि प्रयोगद्वैविध्यं दृश्यते ।

“एकप्रकारा बहुशो वागभ्यास इतीरितः ।
अर्थान्तरार्था द्विविधा प्रयुक्तेति हि निर्णयः” ॥

— इति गारुडे ।

“अहं”शब्दस्य अहेयत्वाङ्गीकारे नराहेयत्वं सुराहेयत्वं चोच्यत इति न
वैयर्थ्यम् । “अ इति ब्रह्म तत्रागतहमिति न वा अहमिमं विजानाति
तस्योपनिषदहम्” इत्यादौ विष्णोरेवाहेयत्वेनाहंनामकत्वप्रसिद्धेः ।
“अहं”शब्दस्य ‘अस्मत्’शब्दार्थकत्वे ‘अहमिमं
न जानाति’ इति न युज्यते । “तस्य भूरिति शिरो भुव इति बाहू”
(बृ.उ.५.५.४) इत्यादिनाऽक्षिसंस्थो भगवानेव हि “अहं”शब्दोदितः ।
न हि जीवस्याक्षिणि पृथक् शिरोबाह्वादिकं विद्यते । हृदि स्थितमेव हि
तस्य स्वरूपम् । जागरितेऽप्यक्ष्यादिषु विशेषसन्निहितं भवति दीपप्रकाशवत् ।
“अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि” (ब्र.सू.२.३.२५)
“गुणाद्वा लोकवत्” (ब्र.सू.२.३.२६) इति सूत्रात् । “आदित्ये
हिरण्मयः पुरुषस्तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी” (छा.उ.१.६.७)
इत्यादि सूर्ये स्थितस्य विष्णो रूपमुक्त्वाऽक्षिस्थितस्यापि “तस्यैतस्य
तदेव रूपम्” (छा.उ.१.७.५) इति कथनाच्च । “स एष
एवैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे” (छा.उ.१.७.६) इत्यादि
लोकाधिपत्यकथनाच्च । न हि कश्चिद्विष्णुः पातालाद्यधिपतिरित्यत्र
किञ्चिन्मानम् । तस्माद्भगवानेवाहेयत्वादहंनामा । “चक्षुर्मित्रस्य
वरुणस्याग्नेः” (ऋग्वेद १.११५.१), “जगतस्तस्थुषश्चात्मा”
(ऋग्वेद १.११५.१) इत्यादि जीवेभ्यो भेददर्शनाच्च ।

“यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ।
यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति भण्यते” ॥

— इति भारते ।

‘देवता अपि “एति” प्राप्नोति’ इत्येव चार्थः । ‘लयः’ चेत्
‘देवतास्वप्येति’ इति स्यात् । न च विनाशः पुरुषार्थः । मयट्शब्दस्य
भगवत्प्राधान्यार्थत्वानङ्गीकारे “सम्भूय देवता अप्येति” इति ल्यप्
न युज्यते । उपासनायास्तु “सम्पन्नस्य परस्तात्” इत्युक्तत्वात्पूर्वमेव
सिद्धिः ।

“सर्वस्माद्विन्नमीशेशं जीवाभेदेन यः स्मरेत् ।

स यात्यन्धंतमो घोरं नित्यातिशयदुःखदम् ।
सर्वोत्तमं तु यो विष्णुं भिन्नं जानाति सर्वतः ।
नित्यानन्दमसौ याति वासुदेवप्रसादतः” ॥

— इत्यैतरेयसंहितायाम् ।

अतः सर्वातिरिक्तः सर्वोत्तमः सर्वगुणसम्पूर्णो नारायण इति सिद्धम् ।

“सर्वप्रमाणसिद्धत्वं वक्तुमाध्यायमूलतः ।
अध्यायान्ते द्विरुक्तिः स्यात्पूर्वोक्तस्यावधारणे” ॥

— इति शब्दनिर्णये ॥ २.२.४ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते

॥ श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयारण्यके द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ ऐतरेयारण्यके द्वितीयारण्यके तृतीयोऽध्यायः ॥

यो ह वा आत्मानं पञ्चविधमुक्थं वेद यस्मादिदं सर्वमुत्तिष्ठति
स सम्प्रतिवित्पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषीत्येष वा आत्मोक्थं
पञ्चविधमेतस्माद्धीदं सर्वमुत्तिष्ठत्येतमेवाप्येत्ययनं ह वै समानानां
भवति य एवं वेद तस्मिन्योऽन्नं चान्नादं च वेदाहास्मिन्नन्नादो जायते
भवत्यस्यान्नमापञ्च पृथिवी चान्नमेतन्मयानि ह्यन्नानि भवन्ति ज्योतिश्च
वायुश्चान्नादमेताभ्यां हीदं सर्वमन्नमत्यावपनमाकाश आकाशे हीदं सर्वं
समोप्यत आवपनं ह वै समानानां भवति य एवं वेद तस्मिन्योऽन्नं
चान्नादं च वेदाहास्मिन्नन्नादो जायते भवत्यस्यान्नमोषधिवनस्पतयोऽन्नं
प्राणभृतोऽन्नादमोषधिवनस्पतीन् हि प्राणभृतोऽदन्ति तेषां य उभयतोदन्ताः
पुरुषस्यानुविधां विहितास्तेऽन्नादा अन्नमितरे पशवस्तस्मात्त इतरान्पशूनधीव
चरन्त्यधीव ह्यन्नेऽन्नादो भवत्यधीव ह समानानां जायते य एवं वेद ॥ २.३.१ ॥

“योऽसौ नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ।
 नित्याततगुणत्वात्स आत्मेत्युक्तः सदा श्रुतौ ।
 नारायणादिरूपेण पञ्चधाऽवस्थितः सदा ।
 सर्वस्योत्थापकत्वात्स उक्थमित्यभिधीयते ।
 बृहतीसहस्ररूपे च स उक्थे पञ्चधा स्थितः ।
 पञ्चभेदं हि तच्छस्त्रं तृचाशीतित्रयं च यत् ।
 पूर्वापरं तृचाशीत्येति पञ्चात्मकं हि तत् ।
 प्रथमे पञ्चकाङ्गागे स्थितो नारायणः स्वयम् ।
 ऋक्त्रयाशीतिके पूर्वे गायत्रीच्छन्द आत्मके ।
 वासुदेवः स्थितो नित्यमृगशीतित्रये तथा ।
 द्वितीये बृहतीच्छन्दस्यसौ सङ्कर्षणः स्थितः ।
 यस्यावेशबलेनैव जीवः सङ्कर्षणोऽपरः ।
 पृथिवीं बिभर्ति सततं तत्प्रसादात्तवैभवः ।
 तृतीयायां तृचाशीत्यामुष्णिक्छन्दसि केशवः ।
 प्रद्युम्नरूपी सततं स्थितो यस्यैव सन्निधेः ।
 कामः प्रद्युम्ननामाभूत्तत्प्रसादात्तवैभवः ।
 उक्थैस्यैवन्तभागे तु सोऽनिरुद्धो हरिः स्थितः ।
 कामपुत्रोऽनिरुद्धाख्यं यदावेशेन लब्धवान् ।
 एवं पञ्चात्मकं विष्णुं बृहत्युक्थस्य देवताम् ।
 यो वेद सम्यग्वेत्ता स तानि रूपाणि वै हरेः ।
 स्थितानि पञ्चभूतेषु पृथिव्यभिधानि च ।
 तदावेशात्पृथिव्यादिनाम भूतेषु पञ्चसु ।
 पृथुत्वात्पृथिवीनामा भूमौ नारायणः स्थितः ।
 बलज्ञानस्वरूपत्वाद्वायुनामा स एव च ।
 वायौ सङ्कर्षणो नित्यं स्थित आकाशनामकः ।
 व्याप्यत्वाद्वासुदेवस्तु सदाऽऽकाशे स्थितः प्रभुः ।
 अनिरुद्धस्तथैवाप्सु बहुरूपो व्यवस्थितः ।
 अम्नाम्ना पालनान्नित्यं प्रद्युम्नो ज्योतिषि स्थितः ।
 ज्योतिर्नामा द्योतनाच्च बहुरूपः पृथक्पृथक् ।
 यद्यप्यस्य हरेः सर्वरूपाण्यप्यखिलैर्गुणैः ।
 पूर्णान्यथापि चैकैकरूपेषु स पृथग्गणैः ।
 व्यवहारान्पृथग्देवः करोतीव हि लीलया ।
 तस्मात्पृथगिवास्येति नाम विष्णोः परमात्मनः ।
 सर्वत्र सर्वनाम्नोऽपि व्यवहारार्थमीर्यते ।
 एतस्माद्धि हरेर्नित्यं जगदुत्तिष्ठति प्रभोः ।

मुक्तौ लये च तं याति स च सर्वाश्रयः प्रभुः ।
 य एवं वेत्ति तं विष्णुमुपास्ते चापरोक्षतः ।
 स मुक्तः समजातीनामाश्रयश्च भविष्यति ।
 स्वजातीनामुत्तमत्वपदयोग्या हि ये सुराः ।
 ब्रह्मेन्द्राद्यास्ते हि योग्याः साक्षादस्मिन्नुपासने ।
 अन्येषां ज्ञानमात्रेण योग्यमाधिक्यमाप्यते ।
 सङ्कर्षणश्च प्रद्युम्नस्तत्र भोक्तृषु संस्थितौ ।
 भोक्तृशक्तिप्रदौ नित्यं भोक्तारौ च विशेषतः ।
 नारायणानिरुद्धौ तौ भोग्यवस्तुषु संस्थितौ ।
 तर्पकौ सर्वलोकानां तस्माद्भोग्यौ न चर्व्यतः ।
 अवकाशप्रदो नित्यं वासुदेवो नभःस्थितः ।
 एवं पञ्चात्मकं विष्णुं य उपास्ते सदैव तु ।
 अवकाशप्रदः सोऽपि स्वजातीनां भविष्यति ।
 भोक्ता चाप्यायकश्चैव तस्य विष्णोः प्रसादतः ।
 ब्रह्मेन्द्राद्याः स्वजातीयपदयोग्या अमुष्य च ।
 योग्या उपासनस्य स्युस्तदन्ये ज्ञानमात्रके ।
 सङ्कर्षणश्च प्रद्युम्नो जङ्गमेषु व्यवस्थितौ ।
 नारायणानिरुद्धौ तु स्थावरान्तर्गतौ प्रभू ।
 तत्राप्याकाशगो नित्यं वासुदेवो निरञ्जनः ।
 प्राणानां भरणान्नित्यं प्राणाभूत्राम तद्धरेः ।
 न ह्यन्यः प्राणभर्ताऽस्ति तमृते पुरुषोत्तमम् ।
 ओषणाच्च निधानाच्च स एवोऽध्विनामकः ।
 वननीयपतित्वाच्च स एव हि वनस्पतिः ।
 अन्ने स्थित्वा तृप्तिदत्वं तस्याद्यत्वमपीष्यते ।
 पुरुषस्य हरेर्ये तु सदाकारेण संस्थिताः ।
 देवगन्धर्वमर्त्याद्यास्तेषु सङ्कर्षणो हरिः ।
 प्रद्युम्नश्च स्थितो नित्यं पुरुषाकृतिरेव तु ।
 तौ भोक्तारौ च भोग्यानां भोजकावखिलस्य च ।
 नारायणानिरुद्धौ तु तथान्यपशुषु स्थितौ ।
 वृषभाश्वादिरूपेण तृप्तिदावखिलस्य च ।
 वाहनोपानहादीनामारोढारो नरादयः ।
 यतः सङ्कर्षणश्चैव प्रद्युम्नस्तेषु संस्थितौ ।
 ततस्तयोर्हि सञ्चार उपरीव भविष्यति ।
 आकाशगो वासुदेवः पञ्चमोऽत्राप्युपास्यते ।
 वाहनादियुतो मुक्तौ भवेदेतदुपासकः ॥

— इत्यैतरेयसंहितायाम् ।

“आत्म”शब्दाच्च न भूतमात्रमत्रोच्यते । न च मुख्यार्थं परित्यज्य
 उपचारार्थोऽङ्गीकर्तव्यो विरोधाभावे । सर्वनामवत्त्वं च भगवतः श्रुत्यैवोपादितं
 पूर्वत्र । ‘वप नीरोमकरणावकाशप्रदानबीजवर्धनेषु’ इति च धातुः ।
 “तस्मिन्” पञ्चके यो अन्नमन्नादं च वेद, सो “अस्मिन्”
 स्वजातियूथे विशेषेण “अन्नाद” आजायते ह । “तस्मिन्वेद”, “अस्मिन्नाजायत”
 इति पृथक्पृथक्पुनः पुनर्विशेषणादुपासकस्य स्वजातिसन्निधानाच्च स्वजातौ
 इति ज्ञायते ।

“क्षीराब्धिशयनं विष्णो रूपं यत्पुरुषाभिधम् ।
 सङ्कर्षणश्च प्रद्युम्नस्तदाकारौ नृषु स्थितौ ।
 नारायणानिरुद्धौ तु पश्चाकारौ पशुस्थितौ” ॥

— इति सत्तत्त्वे ।

गुणवैशेष्याभावेन वहनादिषु चरणमात्राद् “अधीव चरन्ति” इत्यादौ
 “इव”शब्दः ॥ २.३.१ ॥

तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेदाश्नुते हाऽऽविर्भूय ओषधिवनस्पतयो यच्च
 किञ्च प्राणभृत्स आत्मानमाविस्तरां वेदौषधिवनस्पतिषु हि रसो दृश्यते
 चित्तं प्राणभृत्सु त्वेवाविस्तरामात्मा तेषु हि रसो दृश्यते न चित्तमितरेषु
 पुरुषे त्वेवाविस्तरामात्मा स हि प्रज्ञानेन सम्पन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं
 पश्यति वेदश्चस्तनं वेद लोकालोकौ मर्त्येनामृतमीप्सत्येवं सम्पन्नोऽथेतरेषां
 पशूनामशनापिपासे एवाभिज्ञानं न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं पश्यन्ति न विदुः
 श्वस्तनं न लोकालोकौ त एतावन्तो भवन्ति यथाप्रज्ञं हि संभवाः ॥ २.३.२ ॥

“आविर्भावं तारतम्याद्यो वेद परमात्मनः ।
 स तस्यैव विशेषेण प्रीतियोगाद्भविष्यति ।
 स्थावरं जङ्गमं चैव भूयस्त्वेनाश्नुते हरिः ।
 आविर्भूतस्तेषु सदा सम्यक्स्वात्मानमेव च ।
 तारतम्यात्सन्निहितं सर्वभूतेषु केशवः ।
 वेत्त्येक एव विष्णोर्यद्विशेषावेशनं सदा ।

जङ्गमेषु च वृक्षेषु नैव तादृक्षिलादिषु ।
तस्माद्वृक्षादिषु रसश्चित्तं चलनवत्सु च ।
दृश्यते न शिलाद्येषु सन्निधिर्न तादृशी ।
शिलाद्येषु स्थितो विष्णुर्भारदाढ्यादिकारणम् ।
नैव चित्तादिकस्यातो वृक्षाद्या उत्तमास्ततः ।
विशेषोऽयं पदार्थानां न तु विष्णोः कथञ्चन ।
यत्र विष्णुर्गुणाधिक्यं दर्शयेद्वस्तु तद्वरम् ।
गुणपूर्णो हि सर्वत्र स्वयं विष्णुः सनातनः ।
वृक्षेभ्योऽप्यधिकं विष्णुर्जङ्गमेषु प्रकाशितः ।
तेभ्योऽपि पुरुषे विष्णुर्गुणाधिक्यप्रकाशकः” ॥

— इत्यादि च ।

य “आत्मानम्” परमात्मानं “आविस्तरम्” आविर्भावतारतम्येन वेद
स तस्य विष्णोरेव । सर्वेषां तदीयत्वेऽपि प्रियत्वात्तदीयत्वविशेषणम् ।
ओषधिवनस्पतयो यच्च किञ्च प्राणभृत्सर्वं शिलादिभ्यो भूयस्त्वेन
तेष्वाविर्भूतोऽश्रुते भगवान् । स एव च नारायणः सम्यक्स्वात्मानं
“आविस्तरां वेद” । “अन चेष्टायाम्” इति धातोश्चेष्टावत्त्वमेव
प्राणभृत्त्वं पञ्चादीनां ज्ञानानुसारेण ह्युत्पत्तयः सम्भवाः ॥ २ ॥

स एव पुरुषह समुद्रः सर्वं लोकमति यद्ध किञ्चाश्रुतेऽत्येनं मन्यते
यद्यन्तरिक्षलोकमश्रुतेऽत्येनं मन्यते यद्यमुं लोकमश्रुवीतात्येवैनं मन्येत
स एष पुरुषः पञ्चविधस्तस्य यदुष्णं तज्ज्योतिर्यानि खानि स आकाशोऽथ
यल्लोहितं श्लेष्मा रेतास्ता आपो यच्छरीरं सा पृथिवी यः प्राणः स वायुः स
एष वायुः पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानस्ता एता देवताः
प्राणापानयोरेव निविष्टाश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिति प्राणस्य ह्यन्वपायमेता
अपियन्ति स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरिक्रमो यद्यज्ञः स एष यज्ञः
पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोमः स एष
यज्ञानां सम्पन्नतमो यत्सोम एतस्मिन्द्येताः पञ्चविधा अधिगम्यन्ते
यत्प्राक्सवनेभ्यः सैका विधा त्रीणि सवनानि यदूर्ध्वं सा पञ्चमी ॥ ३ ॥

योऽस्मिन् पुरुषे पञ्चादिभ्य आधिक्येन सन्निहितो भगवान्स एष
 पुरुषः “समुद्रः” समुद्रिक्तोऽन्येभ्यः । स जीवो यद्यपि भगवत्प्रसादात्
 सर्वलोकाधिपो भवति सर्वलोकानतीत्य यत्किञ्चिदलौकिकं मोक्षाख्यमप्यश्नुते
 तथापि तम् “एनम्” आत्मशब्देन प्रस्तुतं विष्णुं ‘अत्येव मन्यते’
 अधिकमेव मन्यते, स्वात्मनः सर्वस्माच्च मुक्तोऽपि न तेन साम्यं तद्भावं
 वा मन्यते । “कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः”, “मुक्तानां परमा
 गतिः” (महा. १३.१७.४९), “अमृतस्यैष सेतुः” (मु.उ. २.२.५)
 इत्यादिवाक्याच्च । यद्यपि देवलोकाधिपत्यं तद्योग्यस्य विष्णुर्ददाति
 तदपि “अश्नुवीत” एव । ‘बहुगणिकादिपरिवाररूपमशुचीदं
 पदमित्यादिबुद्ध्या नापह्नुवीत’ । “एनम्” भगवन्तं अति मन्येत
 सर्वथा स्वतः सर्वस्माच्च अधिकमेव मन्येत’ । ‘यद्यमुं लोकमश्नुते
 प्राप्नोति अश्नुवीत भुञ्जीत’ ।

‘पृथिवीलोकाधिपत्येऽपि विष्णोराधिक्यं सत्पुरुषो मन्यते’ इति
 प्रत्यक्षसिद्धत्वान्न पृथगुक्तम् । “अति”शब्दात् “यद्ध
 किञ्च” इति प्रथमोक्तो मोक्ष इति सिद्धम् । अन्तरिक्षप्राप्तेरल्पत्वान्मोक्षो
 स्वतः सिद्धत्वाच्च अतिमन्यते इति सिद्धवचनमेव कृतम् ।
 ‘स्वर्गादिप्राप्तेरधिकैश्वर्याद्भगवत्समोऽहं भगवत्स्वरूप’ इति वा
 मन्तुं प्राप्तिरस्तीति “इत्येवैनं मन्येत” इति सावधारणा विधिः । न च
 “मन्यते” इति काममात्रम् । “मनु अवबोधन” इति धातोः ।
 न ह्यवबोध एव कामः । अन्यथा राज्यं जानन्नपि राज्यकाम इति स्यात् । न
 च “मन्यते”, “मन्येत” इति द्विविधः प्रयोगस्तस्मिन्पक्षे युज्यते ।
 न च सर्वलोकमतीत्याश्रितो मुक्तस्य मुक्तेरन्यत्र कामो विद्यते ।
 सर्वलोकाधिकं च मुक्तिं विना नान्यत् । तस्मान्मुक्तैरमुक्तैरपि भगवान्
 सर्वोत्तमत्वेन चिन्त्य इति सिद्धम् ।

“पुरुषस्थपञ्चभूतेषु पञ्चरूपो हरिः स्थितः ।
 प्रद्युम्नादिस्वरूपेण ज्योतिरादौ पृथक्पृथक् ।
 स एव च पुनर्वायौ पञ्चधाऽवस्थितः प्रभुः ।
 प्राणादिरूपे वसति ह्यनिरुद्धादिरूपवान् ।
 अनिरुद्धः स प्रद्युम्नस्तथा सङ्कर्षणः प्रभुः ।
 वासुदेवो नारायणः पञ्चरूप इति क्रमात् ।
 पञ्चरूपोऽपि भगवान्यस्माद्वायौ विशेषतः ।
 स्थितस्तेन च खादिभ्यो वायुरेव विशिष्य ते ।
 अत एव पृथिव्यादिस्वरूपा मन आदयः ।
 देवाः प्राणाश्रिता नित्यं गच्छन्ति प्राणमन्वपि ।

पृथिवीमयं मनस्तत्र शेषवीन्द्रशिखेन्द्रकाः ।
 कामानिरुद्धौ देवगुरुर्मनोदेवाः सचन्द्रकाः ।
 श्रोत्रमाकाशरूपं च मित्रधर्मजलाधिपाः ।
 कुबेरश्च दिशां देवाः श्रोत्रदेवा इति श्रुताः ।
 ज्योतीरूपं तथा चक्षुश्चक्षुर्देवो रविः स्मृतः ।
 किञ्चित्तेजोयुता वाक्च विशेषेण त्वबात्मिका ।
 उपचीयते ततः साऽद्भिस्तदभावे च शुष्यति ।
 तृषितस्य हि वागेव पूर्वं मन्दा प्रवर्तते ।
 वाग्देवते ततो वह्निरुमा चापि प्रकीर्तिते ।
 चक्षुष्ट्वमग्नेः श्रोत्रत्वं चन्द्रस्यापि सहोच्यते ।
 स्वाहाया अपि वाक्त्वं च पर्जनस्य मनः स्थितिः ।
 द्वितीयमेतदास्थानं श्रुतिवाक्यप्रमाणतः ।
 शेषवीन्द्रशिखादीनां मन आदिस्वरूपिणाम् ।
 आश्रयो वायुरेवैकस्तस्य नारायणः स्वयम् ।
 तस्माद्वायुवशानां हि वाक्चित्तादिस्वरूपिणाम् ।
 देवानां क्रमवृत्तिभ्यो जाते यज्ञेऽपि केशवः ।
 अग्निहोत्रादिके नित्यमनिरुद्धादिरूपकः ।
 पञ्चधाऽवस्थितः सोमे पञ्चरूपो व्यवस्थितः ।
 सवनत्रयात्पूर्वके च सवनत्रितये परे ।
 अनिरुद्धादिरूपेण क्रमेणैव व्यवस्थितः ।
 तमेतं परमं विष्णुं मुक्तोऽप्यत्येव मन्यते ।
 अधिकं ह्येव तस्मात्तं मन्येतान्योऽपि सर्वदा” ॥

— इत्यादि च । पञ्चरूपभगवद्ध्यानार्थमेव चैतत्पञ्चविधत्वं
 सर्वत्रोक्तम् ॥ २.३.३ ॥

॥ इति श्रीमन्मह्यैतरेयोपनिषत् समाप्ता ॥

इति श्रीमदनन्दतीर्थभगवत्पादविरचितं

श्रीमन्मह्यैतरेयोपनिषद्भाष्यं सम्पूर्णम् ।